



## CONCEPTVOORSTELLEN LEERGEBIED BURGERSCHAP

7 mei 2019

### INLEIDING

In dit document vindt u de conceptvoorstellen van de leraren en schoolleiders van het ontwikkelteam Burgerschap. Het team vraagt hierop uw feedback vóór 11 augustus. Ga voor de samenvatting van de voorstellen en om feedback te geven naar [www.curriculum.nu](http://www.curriculum.nu).

Wat zijn dit voor voorstellen? De leraren en schoolleiders hebben een visie op het leergebied opgesteld, op basis daarvan de essenties van het leergebied benoemd (grote opdrachten) en die vervolgens uitgewerkt in kennis en vaardigheden voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Dit zijn de bouwstenen. Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs heeft het team aanbevelingen geformuleerd voor de herziening van de eindtermen. De voorstellen gaan over de onderwijshoud (wat), niet over didactiek (hoe).

Op basis van uw feedback werkt het team hieraan verder, om het vervolgens te overhandigen aan de minister voor Basis- en Voortgezet onderwijs. De voorstellen van alle ontwikkelteams van leraren en schoolleiders voor de 9 leergebieden vormen de basis voor de actualisatie van de huidige kerndoelen en eindtermen.

Waarom deze actualisatie van het curriculum? Voor het eerst worden de kerndoelen van het primair en voortgezet onderwijs door leraren zelf en in samenhang geactualiseerd. Dit draagt bij aan doorlopende leerlijnen, de samenhang in het onderwijs, het terugdringen van overladenheid en de balans in de hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming. Lees verder op [www.curriculum.nu](http://www.curriculum.nu) en bekijk de animatie op [www.curriculum.nu/animatie](http://www.curriculum.nu/animatie).



**INHOUDSOPGAVE**

<b>1. VISIE OP HET LEERGEBIED BURGERSCHAP .....</b>	<b>3</b>
<b>2. VAN VISIE NAAR GROTE OPDRACHTEN .....</b>	<b>6</b>
<b>3. BURGERSCHAPSVORMENDE DENK- EN WERKWIJZEN .....</b>	<b>7</b>
<b>4. SAMENHANG MET ANDERE LEERGEBIEDEN .....</b>	<b>14</b>
<b>5. GROTE OPDRACHTEN .....</b>	<b>17</b>
<b>Grote opdracht 1: Vrijheid en gelijkheid .....</b>	<b>17</b>
<b>Grote opdracht 2: Macht en inspraak .....</b>	<b>17</b>
<b>Grote opdracht 3: Democratische cultuur .....</b>	<b>18</b>
<b>Grote opdracht 4: Identiteit .....</b>	<b>18</b>
<b>Grote opdracht 5: Diversiteit .....</b>	<b>19</b>
<b>Grote opdracht 6: Solidariteit .....</b>	<b>19</b>
<b>Grote opdracht 7: Digitaal samenleven .....</b>	<b>20</b>
<b>Grote opdracht 8: Duurzaamheid .....</b>	<b>20</b>
<b>Grote opdracht 9: Globalisering .....</b>	<b>21</b>
<b>Grote opdracht 10: Technologisch burgerschap .....</b>	<b>21</b>
<b>6. VAN GROTE OPDRACHTEN NAAR BOUWSTENEN .....</b>	<b>22</b>
<b>7. BOUWSTENEN .....</b>	<b>24</b>
<b>Bouwsteen BU01A: Vrijheid en gelijkheid .....</b>	<b>24</b>
<b>Bouwsteen BU02A: Macht en inspraak .....</b>	<b>27</b>
<b>Bouwsteen BU03A: Democratische cultuur .....</b>	<b>30</b>
<b>Bouwsteen BU04A: Identiteit .....</b>	<b>34</b>
<b>Bouwsteen BU05A: Diversiteit .....</b>	<b>39</b>
<b>Bouwsteen BU06A: Solidariteit .....</b>	<b>43</b>
<b>Bouwsteen BU07A: Digitaal samenleven .....</b>	<b>46</b>
<b>Bouwsteen BU08A: Duurzaamheid .....</b>	<b>49</b>
<b>Bouwsteen BU09A: Globalisering .....</b>	<b>53</b>
<b>Bouwsteen BU10A: Technologisch burgerschap .....</b>	<b>57</b>
<b>BIJLAGE: BRONNENLIJST .....</b>	<b>61</b>



## 1. VISIE OP HET LEERGBIED BURGERSCHAP

### Kader

Deze visie beschrijft de kern van burgerschapsonderwijs. Bij het definiëren van dat burgerschapsonderwijs gaan we ervan uit dat jongeren leren functioneren in de diverse samenleving op basis van eigen idealen, waarden en normen. Burgerschapsonderwijs draagt bij aan het ontwikkelen van het vermogen en de bereidheid om binnen de kaders van de democratische rechtsstaat een bijdrage te leveren aan de samenleving (gebaseerd op de definitie van de Onderwijsraad, 2012).

In een democratische rechtsstaat kiezen burgers hun volksvertegenwoordiging. Grondrechten beschermen hen tegen willekeur en machtsmisbruik. Aan onze democratische rechtsstaat liggen historisch drie basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Wat deze waarden precies betekenen en hoe zij zich tot elkaar verhouden is voor meerdere uitleg vatbaar en onderwerp van discussie. Dat biedt scholen de mogelijkheid om deze waarden te interpreteren en meer of minder gewicht te geven. Hieruit ontstaat ruimte om invulling te geven aan de eigen identiteit en onderwijsvisie.

Nadenken over de betekenis van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en jezelf daartoe leren te verhouden, is een formele taak van burgerschapsonderwijs. Vanzelfsprekend staat het scholen vrij om hieraan andere begrippen toe te voegen die de morele betrokkenheid van mensen op anderen uitdrukken, zoals (maatschappelijke) verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid, liefde, volwassenheid.

Burgerschapskennis en -vaardigheden doen leerlingen op in vak- en leergebieden, vakoverstijgende projecten en -activiteiten, het klas- en schoolklimaat en buitenschoolse activiteiten. Centraal daarbij staan burgerschapsvaardigheden rond **democratie** en **diversiteit**. Burgerschap oefenen zij daarnaast in het omgaan met **maatschappelijke vraagstukken**, zoals globalisering, duurzaamheid en innovatie. Het oefenen van democratische vaardigheden gebaseerd op democratische waarden, komt in het onderwijs tot uitdrukking in vormen van dialoog en debat en het deelnemen aan besluitvormingsprocessen.

### Doelen

Hoofddoelen van het onderwijs zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Burgerschapsonderwijs draagt bij aan al deze hoofddoelen. Voor burgerschapsonderwijs is het belangrijk dat leerlingen kennis hebben van en inzicht krijgen in onze diverse samenleving en de werking van onze democratische rechtsstaat. Ook bij het aansluiten op verschillende vormen van vervolgonderwijs of de arbeidsmarkt (kwalificatie) is burgerschap een belangrijk aandachtspunt.

Persoonsvorming en reflectie op de eigen identiteit is essentieel voor burgerschap: om betekenis te geven aan de wereld om hen heen en aan hun eigen rol daarin, moeten leerlingen zich bewust worden van wie ze zijn of willen worden en hoe ze zich tot een ander en het andere verhouden.

Desondanks lijkt bij burgerschapsonderwijs het zwaartepunt op socialisatie te liggen. De ontwikkeling van vaardigheden van leerlingen tot volwaardige deelnemers aan de samenleving staat centraal met als doel het behoud van de democratische rechtsstaat en de omgangsvormen die daarbij passen. Tegelijk stelt burgerschapsonderwijs leerlingen in staat kritisch na te denken over de samenleving en daar een eigen houding over in te nemen, al dan niet kritisch.



## Inhouden

Leerlingen maken deel uit van de samenleving. Ze zijn burgers, met gedrag, rollen, rechten en verantwoordelijkheden die passen bij hun leeftijd en hun ontwikkelingsniveau. Burgerschapsonderwijs streeft ernaar bij te dragen aan hun verdere ontwikkeling tot actieve, betrokken en in meer of mindere mate kritische burgers. Het reikt hen daartoe kennis en vaardigheden aan, stimuleert het vormen van een democratische houding en draagt gericht bij aan hun maatschappelijke en persoonlijke vorming. Ze ontwikkelen een humane en vreedzame houding ten opzichte van anderen en de wereld om hen heen.

In de school zijn democratische waarden en rechten zoals opgenomen in de grondwet, in verdragen van de Europese Unie en de Raad van Europa (EVRM), de universele verklaring van de rechten van de mens (UVRM) en het VN-verdrag van de rechten van het kind (IVRK) uitgangspunt voor al het handelen. Binnen de veilige muren van de school hebben leerlingen de vrijheid om op een actieve manier bekend te raken met hun rechten en die van anderen. Zij kunnen er waarden, overtuigingen en opvattingen ontwikkelen, ook zulke die buiten kaders vallen en tot waardenbotsingen kunnen leiden. De school wijst hen daarbij op (mogelijke) verschillen tussen algemeen geldende normen en individuele opvattingen. De school biedt leerlingen handvatten om te leren omgaan met verschil van inzicht, en de overtuigingen, belangen en emoties, die daaraan ten grondslag liggen of daaruit voortkomen. Leerlingen leren over historische contexten waar de democratische rechtsstaat uit is voortgekomen. Ze leren dat er andere bestuursvormen waren, zijn en denkbaar zijn, en hoe deze zich tot de rechtsstaat verhouden.

Burgerschapsonderwijs daagt leerlingen uit om verbanden te leggen tussen hun eigen leefwerelden en grotere maatschappelijke vraagstukken, zoals globalisering, duurzaamheid en innovatie. In dat verband leren leerlingen kritisch na te denken en gericht te reflecteren op deze complexe, ook ethisch geladen vraagstukken. Het verkennen van handelingsperspectieven passend bij leeftijd en ontwikkelingsfase geeft inhoud aan een actieve houding. Zij leren actief in gesprek te gaan met anderen en leren zo elkaars perspectieven te bevragen. Op die manier ontwikkelen zij hun eigen opvattingen.

De school is een samenleving, en tot op zekere hoogte een democratie in het klein. Zij biedt leerlingen relevante leerervaringen en betreft daar de omgeving bij. Binnen de schoolcontext en in de schoolomgeving brengen leerlingen hun burgerschap in praktijk, oefenen zij medezeggenschap en ontwikkelen zij de sociale en democratische vaardigheden die zij daarbij nodig hebben. Zij leren om te gaan met gezag en macht, met invloed en regels en leren deze te analyseren. Leerlingen worden zich bewust van de rechten en de plichten die bij actief burgerschap horen.

Omgaan met diversiteit vanuit gedeelde waarden en het streven naar sociale cohesie zijn doel van het onderwijs. Leerlingen leven in een diverse samenleving, waarin mensen met verschillende sociaaleconomische posities, levensbeschouwelijke - en culturele achtergronden, politieke en seksuele oriëntaties en fysieke en mentale mogelijkheden leven en samenleven. Scholen zijn zelf meer of minder divers. Uitgaande van leerlingpopulatie en schoolcontext geven zij vorm aan de school als oefenplaats voor democratie en diversiteit, en betrekken daar mogelijk ook de omgeving bij. Vanuit verwondering en interesse gaan leerlingen op zoek naar gemeenschappelijkheid en gedeelde 'opvattingen'. In gesprek met elkaar ontwikkelen zij begrip en empathie en herkennen en erkennen zij de ander als medemens. De school maakt ruimte voor de ervaring dat niet iedereen het met elkaar eens is of hoeft te zijn, dat hierdoor wrijving



kan ontstaan en dat emoties daarbij een plek hebben. Ook de ervaring dat we uiteindelijk veel gemeenschappelijk hebben zoals dezelfde basisbehoeften en fundamentele rechten, hoort daarbij.

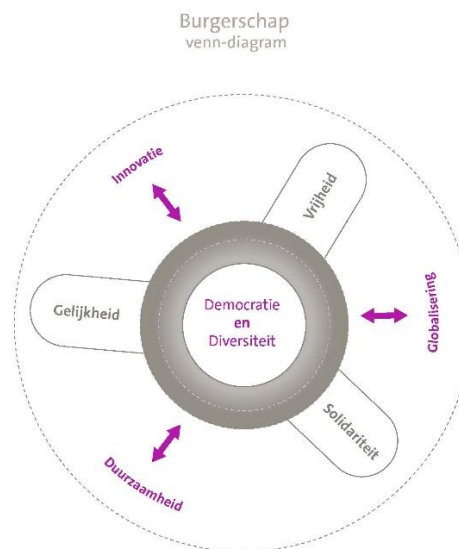
Als grondslag voor praktijken van burgerschapsonderwijs is deze visie geïnspireerd op de *deliberatieve* opvatting van democratie. Die opvatting, die de nadruk legt op democratie als een proces van samen zoeken naar overeenstemming, laat zich het meest vruchtbaar vertalen naar *pedagogische* praktijken. Zij biedt docenten praktische steun bij het inwilligen van de wettelijke eis om vorm en inhoud te geven aan de school als oefenplaats voor democratie. Opgevat als beraad (deliberatie) over wat goed en waar is, daagt burgerschapsvorming kinderen en jongeren uit om na te denken over en te reflecteren op zaken die zich voordoen in de maatschappij en/of hun leefomgeving, zich uit te spreken, zelfstandig en samen oordelen te vellen en zich daarbij actief te verplaatsen in standpunten en gevoelens van anderen, waaronder minderheden.

Behalve op het niveau van klas en school ontwikkelen leerlingen zich ook op andere schaalniveaus als burger: lokaal, regionaal, nationaal, Europees en mondiaal. Ze ontdekken overeenkomsten en verschillen tussen mensen, landen, culturen, godsdiensten, levensovertuigingen en politieke stromingen. Dit biedt een basis voor een klimaat waarin leerlingen leren elkaar en anderen te begrijpen, te waarderen en te respecteren. Daarbij leren ze zich ook te verplaatsen in elkaars en in andermans perspectieven.

CONCEPT

## 2. VAN VISIE NAAR GROTE OPDRACHTEN

De waarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit vormen de basis voor de uitwerking van de Grote opdrachten (GO). Grote opdrachten zijn de organiserende eenheden die de concretisering van de visie in onderwijsinhoud mogelijk maken. Voor burgerschap zijn zij uitgewerkt in de thema's **democratie** en **diversiteit**, die de inhoudelijke kern van burgerschapsonderwijs omschrijven. Deze thema's zijn aangevuld met grote **maatschappelijke vraagstukken**: globalisering, duurzaamheid en technologie. Deze vraagstukken staan in een wederkerige relatie tot de drie basiswaarden: zij bepalen mede de rollen die mensen als burger kunnen nemen. Daarnaast bieden zij belangrijke contexten waarin leerlingen burgerschapsvaardigheden kunnen oefenen. Tezamen vormen de thema's voor de grote opdrachten (democratie, diversiteit en maatschappelijke vraagstukken) de kern van burgerschapsonderwijs. De samenhang tussen de waarden en de thema's is verbeeld in Figuur 1. De grote opdrachten zijn bijeengebracht in hoofdstuk 5.



*Figuur 1:  
Burgerschapsmodel: waarden, kern en maatschappelijke vraagstukken*

Democratie is een manier om vrijheid te organiseren en op een vreedzame wijze om te gaan met conflicterende opvattingen. Gelijkheid voor de wet is daarvoor een voorwaarde, en maakt een gelijkwaardige omgang tussen mensen mogelijk. Daarbinnen vormt solidariteit de basis voor de relaties tussen mens, medemens, overheid en leefomgeving. Diversiteit is gebaseerd op de vrijheid om een eigen identiteit te hebben en/of te ontwikkelen. De gelijkheid tussen burgers is gegarandeerd bij wet, gelijkwaardigheid ontstaat in de interactie tussen mensen. Een vrije samenleving vraagt van burgers dat zij verantwoordelijkheid nemen om afwegingen te kunnen maken tussen de eigen opvattingen en idealen en meer collectieve belangen op alle schaalniveaus.

Technologie, duurzaamheid en globalisering zijn grote, leergebiedoverstijgende thema's. Verschillende vakken en/of leergebieden dragen inhoud aan en omvatten vaardigheden die hiermee samenhangen. De invalshoek die burgerschap hierbij neemt is gebaseerd op het onderzoeken van democratie, diversiteit en de basiswaarden (vrijheid, gelijkheid en solidariteit) in relatie tot leergebiedoverstijgende thema's. Ook de onderscheidende burgerschapsvaardigheden (zie volgende paragraaf) worden hierbij geoefend.



### 3. BURGERSCHAPSVORMENDE DENK- EN WERKWIJZEN

In haar bouwstenen benoemt het leergebied burgerschap kennis en vaardigheden die de kern van burgerschapsvorming uitmaken. Bij een groot deel van die kennis verwijzen we in de bouwstenen naar andere vak- of leergebieden: het weten over democratie, diversiteit en grote maatschappelijke thema's is onderdeel van lessen in andere vak- en leergebieden zoals Mens en Maatschappij, Mens en Natuur, Kunst en Cultuur, Nederlands, Moderne Vreemde talen, in de beroepsprofielen, enzovoorts. Een belangrijk, zo niet het belangrijkste aspect van burgerschap bestaat uit vaardigheden, namelijk de vaardigheden om met elkaar gestalte te geven aan een democratische cultuur in een diverse samenleving, waarin de ander als gelijkwaardige wordt herkend en erkend. Ook de vaardigheden die daaraan bijdragen kunnen in de context van alle vak- en leergebieden, sectoren en profielen, alsmede in de school als geheel geoefend worden.

Als basis voor het curriculum voor burgerschapsvorming onderscheiden we de volgende denk- en werkwijzen: beraad, communicatie, handelingsvermogen, geweldloos communiceren, onderzoek en waarheidszin, empathisch vermogen en moreel en ethisch denken en handelen en kritisch denken en handelen. Deze vaardigheden zijn systematisch uitgewerkt als **burgerschapsvormende denk- en werkwijzen (BDW)** en zijn verweven in de bouwstenen voor burgerschap. Hieronder vindt u een uitwerking hiervan in een generieke en bewust ook tamelijk abstracte vorm.

#### Relatie tot de brede vaardigheden

Mede door dat abstractieniveau, en door de uitwerking van het doel in de verschillende 'bouwen', spreekt elke DWW op zichzelf een flink aantal van de zogenoemde brede vaardigheden aan. De denk- en werkwijzen van het leergebied Burgerschap kunnen daardoor – omgekeerd – ook gelezen worden als een vak- of leergebiedspecifieke inkleuring van de **brede vaardigheden**. Op die manier kunnen ze ook goed een invulling krijgen in andere – zo niet in alle vak- of leergebieden. In de derde kolom staat steeds aangegeven welke brede vaardigheden aan bod komen in verband met deze burgerschapsvaardigheden.

#### Opbouw

In de tabel hieronder zijn de burgerschapsspecifieke denk- en werkwijzen uitgewerkt in een fasering die past bij de ontwikkelingsfase van de leerling. Daarbij is voor elke vaardigheid eenzelfde, herkenbare systematiek gebruikt in de opbouw van de complexiteit.<sup>1</sup> Mede doordat aspecten van die vaardigheden niet in elk opzicht in de desbetreffende 'bouw' of in verband met elke bouwsteen zó aan de orde kunnen komen, zijn ze in het overzicht hieronder niet genummerd. We onderstrepen daarmee het indicatieve karakter van deze vaardigheidsbeschrijvingen, hun 'vloeibaarheid' in de ontwikkeling van individuele kinderen tot volwassen burgers. In een enkel geval is het na te streven vaardigheidsniveau al aan het einde in de onderbouw van het vo bereikt. Het vierde vaardigheidsniveau is zeker nastrevenswaardig, bijvoorbeeld in de bovenbouw van het vo en in het mbo, maar niet voor elke jongere haalbaar.

#### Werk- of denkwijzen

Werk- of denkwijze	<b><i>Uitwerking naar bouwen (indicatief)</i></b>	<b><i>Verwerkte brede vaardigheden</i></b>
BDW 1. <b>Beraad</b>	<b><i>Doel:</i></b> <i>Leerlingen leren conflicten geweldloos op te lossen, te streven naar consensus en om te gaan met ambiguïteit.</i>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> </ul>



	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren te verwoorden hoe je eenvoudige conflicten kunt voorkomen, alsmede een aantal mogelijkheden om ontstane conflicten op te lossen.</li> <li>• Leerlingen leren hoe zij in conflictsituaties in de eigen omgeving (mee) kunnen werken aan een oplossing; ze leren manieren hoe ze als klas of als groep kunnen beraadslagen en daarbij te luisteren naar de opvattingen van allen.</li> <li>• Leerlingen leren conflictsituaties in het klein en het groot te onderzoeken in termen van verschil van inzicht of belang; ze leren hoe ze in beraad zulke verschillen van inzicht en belang bespreekbaar kunnen maken en zo mogelijk te overbruggen; in te zien dat sommige verschillen van inzicht zo fundamenteel zijn, dat ze niet kunnen of hoeven worden opgelost.</li> <li>• Leerlingen leren actief te bemiddelen bij conflicten in de eigen omgeving en na te denken over oplossingen voor conflicten op grotere schaal; verantwoordelijkheid te nemen voor beraadslagingen om te zoeken naar consensus; te begrijpen dat en te analyseren waardoor sommige verschillen van inzicht niet opgelost hoeven worden, maar naast elkaar kunnen blijven bestaan.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Samenwerken</li> <li>• Sociale en culturele vaardigheden</li> <li>• Zelfregulering</li> <li>• Ondernemend denken en handelen</li> </ul>
<p>BDW 2. <b>Communicatie</b></p>	<p><b>Doel:</b> <i>Leerlingen leren in communicatieve situaties, zoals in dialoog, debat en discussie bij te dragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren zich onder begeleiding te houden aan regels van gesprek en uitwisseling, waaronder het actieve luisteren.</li> <li>• Leerlingen leren zich in een aantal communicatieve situaties te houden aan regels van gespreksvoering; zij leren actief te luisteren naar en te reageren op standpunten en inzichten van anderen.</li> <li>• Leerlingen leren deel te nemen aan veelvoorkomende communicatieve situaties zoals dialoog, debat en discussie; zij leren hoe zij anderen kunnen proberen te overtuigen, maar ook hoe ze de gelijkwaardige deelname van anderen kunnen bewaken en bevorderen.</li> <li>• Leerlingen leren om constructief en als gelijkwaardige deel te nemen aan elke communicatieve situatie, leren de eigen</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kritisch denken</li> <li>• Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Samenwerken</li> <li>• Sociale en culturele vaardigheden</li> <li>• Zelfregulering</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>





	standpunten helder en overtuigend voor het voetlicht te brengen, maar ook de deelname van ieder en de expressie van de standpunten van allen te bewaken en te bevorderen.	
BDW 3. <b>Handelings- vermogen</b>	<p><b>Doel:</b> <i>Leerlingen leren hun handelingsperspectief te verkennen en te vergroten - waar mogelijk ook dat van anderen.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren eenvoudige taken en problemen zelfstandig en in overleg uit te voeren en op te lossen met inachtneming van de geldende afspraken.</li> <li>• Leerlingen leren voor zichzelf en samen doelen te stellen en werkwijzen te bepalen; leren handelingsopties te onderzoeken, daar keuzes in te maken en daar zo mogelijk gevolg aan te geven.</li> <li>• Leerlingen leren voor zich en samen doelen te stellen met betrekking tot praktische, sociale en maatschappelijke vraagstukken en daarop te handelen. Leren de ruimte die daarvoor is te gebruiken en te bevragen.</li> <li>• Leerlingen leren om de ruimte, van henzelf en die van anderen om maatschappelijk te handelen, bewust te gebruiken en na te denken over mogelijkheden om die ruimte voor zichzelf en de ander te vergroten en hierop zo mogelijk te handelen.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Creatief denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Samenwerken</li> <li>• Zelfregulering</li> <li>• Ondernemend denken en handelen</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>
BDW 4. <b>Onderzoek</b>	<p><b>Doel:</b> <i>Leerlingen blijven zich verwonderen en ontwikkelen de vaardigheden om waarden, rechten en verantwoordelijkheden te onderzoeken en te bevragen.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren vragen te stellen over vanzelfsprekendheden in de directe omgeving; kunnen eenvoudige verbanden leggen en verschillen duiden.</li> <li>• Leerlingen leren vragen stellen over vanzelfsprekendheden die zij binnen en buiten school tegenkomen, onder begeleiding eenvoudige onderzoeksvragen op te stellen en een eenvoudig onderzoek uit te voeren.</li> <li>• Leerlingen leren eenvoudige onderzoeksvragen te formuleren en een onderzoeks- of ontwerpplan op te stellen voor vak- of leergebiedspecifieke probleemstellingen in een maatschappelijke context.</li> <li>• Leerlingen leren zelfstandig relevante onderzoeksvragen te formuleren en een eigen onderzoeksaanpak te bedenken</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kritisch denken</li> <li>• Creatief denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Samenwerken</li> <li>• Zelfregulering</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>



	<p>voor leergebiedspecifieke en/of interdisciplinaire probleemstellingen; leren met meerdere disciplines samen te denken over en/of te werken aan oplossingsrichtingen voor complexe maatschappelijke thema's.</p>	
<p>BDW 5. <b>Waarheidszin</b></p>	<p><b>Doel:</b> <i>Leerlingen leren over het belang en het proces van waarheidsvinding; leren hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen, en hoe zij deze overtuigingen kunnen rechtvaardigen.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren zich met hulp uit te spreken over de wereld die zij waarnemen. Zij kunnen eenvoudige verbanden leggen tussen verschillende gebeurtenissen en ontwikkelingen.</li> <li>• Leerlingen leren over de invloed van hun ontwikkeling en hun omgeving op hoe zij de wereld zien en kunnen daarvan voorbeelden geven. Zij kunnen begrijpelijke argumenten geven voor hun overtuigingen en verbanden te leggen tussen hun eigen overtuigingen en die van anderen.</li> <li>• Leerlingen leren hun eigen wereldbeeld te begrijpen als het resultaat van ontwikkeling, opvoeding en contexten; zij leren een aantal manieren om kennis te rechtvaardigen en zo nodig hun overtuigingen bij te stellen.</li> <li>• Leerlingen leren om hun eigen wereldbeeld te beargumenteren en – waar relevant – te relativiseren; zij leren hun aanspraken op kennis te rechtvaardigen en te beoordelen, en stellen op grond daarvan zo nodig hun overtuigingen en hun wereldbeeld bij.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kritisch denken</li> <li>• Creatief denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Sociale en culturele vaardigheden</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>
<p>BDW 6. <b>Empathie 1;</b> <i>een ander begrijpen</i></p>	<p><b>Doel:</b> <i>Leerlingen leren zich in de situatie en de beleving van anderen te verplaatsen en dat te betrekken op hun gevoelens, handelingen en overtuigingen.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren primaire emoties te herkennen, te benoemen en ermee om te gaan; zij leren de primaire emoties met de bijbehorende lichaamstaal van een ander te herkennen en te benoemen.</li> <li>• Leerlingen leren primaire en secundaire emoties bij zichzelf te herkennen, te benoemen en hier bewust mee om te gaan; zij leren te anticiperen op wat hun gedrag of uitlatingen teweeg kunnen brengen bij een ander.</li> <li>• Leerlingen leren te duiden wat zij denken, voelen, willen en doen, en hoe dat</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kritisch denken</li> <li>• Creatief denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Samenwerken</li> <li>• Sociale en culturele vaardigheden</li> <li>• Zelfregulering</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>



	<p>verband houdt met de veranderingen die zij in deze levensfase doormaken; zij leren zich tot op zekere hoogte in de situatie en de beleving van een ander te verplaatsen en daar in hun overwegingen en gedrag, inclusief taaluitingen, bewust rekening mee houden.</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren om te reflecteren op de rol van emoties en overtuigingen in het eigen handelen, en zo nodig dat handelen en die overtuigingen bij te stellen en/of die emoties te onderzoeken; zich over de ervaringswereld van anderen te informeren en die voor zover mogelijk vanuit een binnenperspectief te beschrijven.</li> </ul>	
<p>BDW 7. <b>Empathie 2:</b> <i>ander denken begrijpen</i></p>	<p><b>Doel:</b> <i>Leerlingen leren ander denken in en vanuit verschillende contexten te begrijpen. Leert in ontmoeting daarmee te reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren anderen waar te nemen als mensen met eigen gevoelens en gedachten, en daar bijvoorbeeld in rollenspel uitdrukking aan te geven.</li> <li>• Leerlingen leren het perspectief van concrete anderen in een gegeven context te herkennen en te beschrijven (hoe zou dat kind daar, in die omstandigheden, zich ...)</li> <li>• Leerlingen leren het perspectief van mensen met andere overtuigingen, rechten en mogelijkheden te herkennen en te beschrijven. Zij leren het gedrag van anderen te herleiden tot hun persoonlijke normen, groepsnormen of situaties en dat ook toe te lichten.</li> <li>• Leerlingen leren om de denk- en ervaringswereld van mensen met andere overtuigingen, rechten en mogelijkheden vanuit hun context te verstaan; de overeenkomsten en verschillen te analyseren tussen de waarden, (geloofs-)overtuigingen en cultureel bepaalde uitingsvormen en levenswijzen van de eigen en van andere groepen.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kritisch denken</li> <li>• Creatief denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Samenwerken</li> <li>• Sociale en culturele vaardigheden</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>
<p>BDW 8. <b>Moreel oordelen en handelen</b></p>	<p><b>Doel</b> <i>Leerlingen leren belangen, overtuigingen en handelen af te wegen tegen waarden of algemeen geldende principes.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren het eigen belang en dat van anderen in te zien en te verwoorden; zij leren te respecteren wat anderen nodig</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kritisch denken</li> <li>• Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Samenwerken</li> <li>• Sociale en culturele vaardigheden</li> </ul>



	<p>hebben om in hun behoeften te voorzien en accepteren en bewaken regels.</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren over wederkerigheid van belangen en leren de belangen van zichzelf, van concrete anderen en van de groep te behartigen; leren het recht van anderen om binnen de geldende normen in hun behoeften te voorzien te respecteren en te bevorderen.</li> <li>• Leerlingen leren over verschillende belangen en overtuigingen die mensen kunnen hebben, waaronder ook overtuigingen die van de mening van een groep of van de algemene norm afwijken. Zij leren belangen, overtuigingen en handelen af te wegen tegen waarden.</li> <li>• Leerlingen leren hoe ze zelfgekozen ethische principes kunnen formuleren en zo mogelijk volgen, ook als die indruisen tegen verwachtingen en regels.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Zelfregulering</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>
<p>BDW 9. <b>Ethisch redeneren en handelen</b></p>	<p><b>Doel</b> <i>Leerlingen leren ethische dimensies in vraagstukken te herkennen; leren de consequenties van keuzes te onderzoeken en te beredeneren en te wegen; leren over mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Leerlingen leren in concrete situaties ethische dimensies te herkennen en te benoemen en leren hun handelen hierop af te stemmen.</li> <li>• Leerlingen leren ethische dimensies te herkennen in concrete situaties en in leercontexten; zij leren handelingsopties te overwegen, consequenties van keuzes af te wegen en het handelen hierop af te stemmen.</li> <li>• Leerlingen leren ethische dimensies in vraagstukken te herkennen en te analyseren. Ze leren de consequenties van keuzes te onderzoeken en te beredeneren, het belang van overtuigingen hierbij vast te stellen en hun handelen of overtuigingen daarop af te stemmen.</li> <li>• Leerlingen leren om ethische dimensies, perspectieven en aanspraken te analyseren en te beredeneren in complexe vraagstukken, toekomstscenario's en hypothetische situaties; leren hoe zij hun overtuigingen en handelen daarop af kunnen stemmen.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kritisch denken</li> <li>• Creatief denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen</li> <li>• Communiceren</li> <li>• Sociale en culturele vaardigheden</li> <li>• Zelfregulering</li> <li>• Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</li> </ul>



Voor het formuleren en uitwerken van bovenvermelde BDW is gebruik gemaakt van een reeks aan bronnen uit binnen- en buitenland. Elke vaardigheid is daarbij uitgewerkt in een aantal vaardigheidsniveau 's die ruwweg corresponderen met wat van leerlingen in de verschillende bouwen verwacht kan worden. Bij de opbouw van complexiteit is uitgegaan van een redelijk te verwachten, quasi-lineaire ontwikkeling in cognitief en verbaal vermogen en een uitbreiding van de belevingswereld. Mede doordat die ontwikkeling bij individuele kinderen allesbehalve lineair verloopt en de verschillen onderling ook groot zijn, zijn de niveaus in de uitwerking - als gezegd - niet genummerd, maar moeten zij 'vloeibaar' gedacht worden.

Uitzondering vormt hier BDW 8 over morele ontwikkeling, waarbij de uitwerking stoelt op het model dat ontwikkeld is door Kohlberg c.s. Dat is weliswaar niet onweersproken, maar biedt tot op dato het meest gangbare model voor hoe kinderen in duidelijk onderscheiden fasen leren denken en doen rond goed en kwaad.

CONCEPT



#### 4. SAMENHANG MET ANDERE LEERGBIEDEN

Burgerschap is hier uitgewerkt als een eigenstandig leergebied. In de omzetting van inhouden naar een onderwijsaanbod, dienen deze inhouden ten dele door andere vak- en leergebieden te worden gerealiseerd. Ook in de beschreven inhouden van de diverse leergebieden bestaat er al samenhang met burgerschap. Vanuit Burgerschap bezien is de samenhang het grootst met het leergebied Mens & Maatschappij. Dit leergebied draagt voor een groot deel de kennis aan die leerlingen voor burgerschap nodig hebben, bijvoorbeeld kennis van de wording en de werking van de rechtsstaat. Samenhang bevindt zich eveneens op het vlak van de maatschappelijke thema's (globalisering, duurzaamheid). Ook de zgn. denk- en werkwijzen die beide leergebieden als onderleggers hanteren, liggen gedeeltelijk in elkaars verlengde. Onderstaande tabel biedt een overzicht van de samenhang met andere leergebieden. Dit is gebaseerd op de informatie die op het moment van schrijven bekend is over de andere leergebieden. Dit betekent dat er bij een definitieve versie nog aspecten van samenhang kunnen worden toegevoegd of dat de specifieke nummering nog aangepast gaat worden.

	Mens en Maatschappij	Mens en Natuur	Nederlands	Moderne Vreemde talen	Rekenen en Wiskunde	Digitale geletterdheid	Bewegen en Sport	Kunst en Cultuur
<b>1.1</b> Vrijheid en gelijkheid	<b>3.2</b> <i>produceren en organiseren</i> <b>7.1</b> <i>macht en gezag</i> <b>7.2</b> <i>invloed en beïnvloeding</i> <b>8.1</b> <i>globalisering</i>							
<b>2.1</b> Macht en inspraak	<b>7.1</b> <i>macht en gezag</i> <b>7.2</b> <i>invloed en beïnvloeding</i>						<b>5.1</b> <i>bewegen regelen</i>	
<b>3.1</b> Democratische cultuur	<b>4.1</b> <i>welzijn</i> <b>7.1</b> <i>macht en gezag</i>		<b>1.2</b> <i>interactie draagt bij aan taal- en denk-ontwikkeling</i>	<b>3.1</b> <i>interculturele communicatie</i>				
<b>4.1</b> Identiteit	<b>2.2</b> <i>historische ontwikkeling</i> <b>4.1</b> <i>welzijn</i> <b>5.1</b> <i>waarden en idealen</i> <b>6.1</b> <i>mensbeeld en identiteit</i> <b>6.2</b> <i>cultuur</i> <b>7.2</b> <i>invloed en beïnvloeding</i>	<b>2.2</b> <i>gezondheid</i>	<b>3.1</b> <i>meertaligheid</i>	<b>5.1</b> <i>meertaligheid</i>		<b>1.2</b> <i>digitale data</i>	<b>4.1</b> <i>beweging betekenis geven</i>	



	Mens en Maatschappij	Mens en Natuur	Nederlands	Moderne Vreemde talen	Rekenen en Wiskunde	Digitale geletterd- heid	Bewegen en Sport	Kunst en Cultuur
<b>5.1 Diversiteit</b>	4.1 welzijn 5.1 waarden en idealen 6.1 mensbeeld en identiteit 6.2 cultuur 7.2 invloed en beïnvloeding 7.3 samenwerking en conflict 8.1 globalisering	2.2 gezondheid	3.1 meertaligheid	3.1 interculturele communicatie		1.2 digitale data	6.1 samen bewegen	2.1 uitdrukken dmv kunst 7.1 actieve deelname aan culturele en kunstzinnige activiteiten
<b>6.1 Solidariteit</b>	3.2 produceren en organiseren 4.1 welzijn 5.1 waarden en idealen 7.3 samenwerking en conflict						6.1 samen bewegen	7.1 actieve deelname aan culturele en kunstzinnige activiteiten
<b>7.1 Digitaal samenleven</b>	2.2 historische ontwikkelingen 7.2 invloed en beïnvloeding		6.1 kritisch (digitale) informatie verwerken		5.2 data en statistiek 10.1 logisch redeneren	5.1 digitale burger		
<b>8.1 Duurzaamheid</b>	1.1 wereldbeeld 5.1 waarden en idealen 9.1 duurzame ontwikkeling	2.1 duurzaam- heid				8.1 duurzaamheid		
<b>9.1 Globalisering</b>	1.1 wereldbeeld 2.2 historische ontwikkelingen 3.1 keuzegedrag 3.2 produceren en organiseren 4.1 welzijn 6.1 cultuur 6.2 cultuur 7.1 macht en gezag 7.2 invloed en beïnvloeding	2.2 gezondheid		3.1 interculturele communicatie				



	Mens en Maatschappij	Mens en Natuur	Nederlands	Moderne Vreemde talen	Rekenen en Wiskunde	Digitale geletterd- heid	Bewegen en Sport	Kunst en Cultuur
	<b>8.1</b> <i>globalisering</i>							
<b>10.1</b> Technologisch Burgerschap	<b>10.1</b> <i>technologie</i>	<b>1.2</b> <i>technologie</i>				<b>8.1</b> <i>duurzaamheid</i>		<b>4.1</b> <i>leren van en over nieuwe maak- en ontwerp- processen</i>

CONCEPT





## 5. GROTE OPDRACHTEN

Grote opdrachten beschrijven de essentie van het leergebied en zijn een uitvloeisel van de visie op burgerschapsonderwijs (zie hoofdstuk 1 en 2). Burgerschap is uitgewerkt in tien Grote opdrachten. De Grote opdrachten zijn geconcretiseerd in Bouwstenen (zie hoofdstuk 6).

### Grote opdracht 1: Vrijheid en gelijkheid

#### Relevantie:

Een democratische rechtsstaat maakt een vrije, diverse samenleving mogelijk. Om te functioneren in een democratische rechtsstaat is het wezenlijk dat leerlingen kennis verwerven van en betekenis geven aan de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

#### Inhoud:

Leerlingen groeien op in en door een democratische cultuur waarin zij vrij zijn om fundamenteel met elkaar van mening te verschillen. Leerlingen leren van, door en over de basiswaarden die ten grondslag liggen aan de democratische rechtsstaat, zoals deze staan in het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en het Internationale Verdrag voor de Rechten van het Kind. Ook leren zij van, door en over de rechten en plichten die hieruit voortvloeien.

Over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en hun verhouding tot elkaar is debat. Grondrechten botsen soms met elkaar en ook over het functioneren van de democratie bestaat verschil van mening.

### Grote opdracht 2: Macht en inspraak

#### Relevantie:

De democratische rechtsstaat is een manier om macht te verdelen, burgers een stem te geven en hen te beschermen tegen willekeur en machtsmisbruik. Om bij te kunnen dragen aan de instandhouding van een democratische cultuur is het van belang om inzicht te hebben in de wording, betekenis en werking van de democratische rechtsstaat en in machtsvraagstukken.

#### Inhoud:

Leerlingen leren over historische contexten waar democratie, de democratische rechtsstaat en de drie basiswaarden uit zijn voortgekomen. Ze onderzoeken verschillende visies op vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Ze vergelijken verschillende bestuursvormen die er waren, zijn en denkbaar zijn met onze huidige democratische rechtsstaat.

Leerlingen leren over en van de besluitvormingsprocessen van lokaal tot internationaal niveau en de invloed die zij hierop kunnen uitoefenen - passend bij hun situatie en mogelijkheden. Zij leren om te gaan met invloed en macht van anderen. Ze gaan hier geïnformeerd en beargumenteerd over met elkaar in dialoog. Leerlingen kunnen maatschappelijke vraagstukken waarin machtsverhoudingen en besluitvormingsprocessen een rol spelen analyseren. Ze ervaren dat zowel zichzelf als de overheid en diverse organisaties hierin een rol en verantwoordelijkheid hebben.



### **Grote opdracht 3: Democratische cultuur**

#### **Relevantie:**

Om een democratische cultuur te onderhouden zijn burgers nodig die actief meedoen en rekening houden met anderen. Leerlingen zijn burgers, nu en in wording, die op school ervaringen opdoen met de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit in voor hen betekenisvolle contexten.

#### **Inhoud:**

In de veiligheid van de eigen klas en school en waar mogelijk ook daarbuiten verkennen en oefenen leerlingen hun rol en invloed als deelnemer van de democratische samenleving. De school biedt leerlingen handvatten in het denken over, het omgaan met en het reflecteren op diverse waarden, overtuigingen, belangen en de emoties waarmee verschillen van inzicht verbonden zijn.

Leerlingen leren hoe te participeren in een democratische cultuur. Binnen een democratische cultuur is er aandacht voor verkennen van vrijheid, gelijkheid en solidariteit en de spanning daartussen, het voeren van dialoog, het deelnemen aan gezamenlijke besluitvormingsprocessen en het ontwikkelen van een respectvolle omgang met soms tegengestelde opvattingen. Daarbij gaat het er niet alleen om wat er gezegd wordt, maar ook om hoe het gezegd wordt, en welke emoties dat op kan roepen. Ook actief kunnen luisteren is een belangrijke vaardigheid.

### **Grote opdracht 4: Identiteit**

#### **Relevantie:**

Gelijkheid voor de wet legt de basis voor gelijkwaardigheid, en maakt mogelijk dat iedereen de vrijheid heeft een eigen identiteit te ontwikkelen. Die identiteit is gelaagd en omvat verschillende aspecten zoals sociale, economische, levensbeschouwelijke, religieuze en culturele achtergronden, fysieke en mentale mogelijkheden, politieke- en seksuele oriëntaties en expressies van gender. Identiteit wordt bovendien gevormd binnen lokale, regionale, nationale en internationale kaders. Het is belangrijk dat leerlingen zich bewust worden van hun identiteit, waar de verschillende aspecten van die identiteit uit voortkomen en hoe het geheel aan verandering onderhevig is.

#### **Inhoud van de opdracht:**

Op school en in de ontmoeting met de ander ontwikkelen leerlingen inzicht in hun eigen identiteit en oefenen ze met verschillende rollen of identiteitsposities. Identiteit wordt onder andere gevormd in sociale contexten en door identificatie met andere mensen. Leerlingen ontwikkelen inzicht in en leren omgaan met de overeenkomsten en de verschillen tussen en binnen identiteiten. Zij onderzoeken en spreken over mogelijke spanningen tussen en binnen identiteiten, en de soms dwingende invloed van groepsidentiteiten op anderen en op henzelf. Leerlingen ontwikkelen hun identiteit; zij reflecteren op die ontwikkeling en toetsen hun gevoelens, overtuigingen en idealen aan die van anderen en van de samenleving.



## Grote opdracht 5: Diversiteit

### Relevantie:

Uitgangspunt van een democratische samenleving is dat iedereen gelijk is.

Gelijkwaardigheid en gelijke behandeling moeten worden bewaakt.

De rechtstaat vormt de grondslag voor een vrije, diverse samenleving waarin mensen met verschillende sociale, economische, levensbeschouwelijke, religieuze en culturele achtergronden, fysieke en mentale mogelijkheden, politieke- en seksuele oriëntaties en expressies van gender gelijkwaardig kunnen samenleven.

### Inhoud van de opdracht:

Leerlingen ontwikkelen inzicht in overeenkomsten en verschillen in achtergrond, mogelijkheden en oriëntaties en gaan daarover in gesprek. De gelijkheid van mensen, zoals vastgelegd in artikel 1 van de grondwet biedt hiervoor het kader.

De school dient als oefenplaats voor het omgaan met diversiteit in achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden. Om hier vorm aan te geven, betreft de school hier de omgeving bij. Leerlingen leren over en ontmoeten mensen met andere achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties dan hen vertrouwd zijn. Dit biedt kansen om het empathisch vermogen te versterken en een verantwoordelijke omgang met diversiteit te ontwikkelen.

## Grote opdracht 6: Solidariteit

### Relevantie:

Iedereen in de samenleving heeft gelijke rechten, maar kansen zijn niet gelijk verdeeld. Dit roept de vraag op hoe iedereen een volwaardige deelnemer aan de samenleving kan zijn of worden en hoe vrijheid en solidariteit zich daarbij tot elkaar verhouden. Voor het samenleven is het belangrijk dat kinderen zich bewust worden van hun mogelijkheden om en hun verantwoordelijkheden voor het bevorderen van rechtvaardigheid en inclusie.

**Inhoud van de opdracht:** Leerlingen ontwikkelen zich tot actieve burgers die verantwoordelijkheid nemen voor hun sociale omgeving. Zij leren rekening te houden met en komen vanuit een besef van solidariteit op voor anderen. Zij leren na te denken over maatschappelijke vraagstukken en de keuzes en de gevolgen die daarmee samenhangen.

Ook op school worden leerlingen geconfronteerd met vraagstukken als ongelijkheid, discriminatie, in- en uitsluiting. De school maakt dit soort vraagstukken bespreekbaar. Leerlingen verkennen op welke manieren zij op kunnen komen voor zichzelf en anderen. Ze oefenen invloed uit, komen op voor de rechten van de mens en het kind en dragen bij aan inclusie en rechtvaardigheid.



## Grote opdracht 7: Digitaal samenleven

### Relevantie:

Digitale technologie stelt burgers in staat om directer en gemakkelijker hun stem te laten horen en invloed uit te oefenen. Tegelijkertijd mogen de gevolgen van digitale technologie niet worden onderschat. Denk daarbij aan de ongelijke toegang tot (digitale) technologie, of aan de bewuste beïnvloeding van opvattingen van mediagebruikers. Om hiermee om te gaan is mediawijsheid vereist. De burger in de digitale samenleving is zich bewust van de mogelijkheden en beperkingen van digitale informatie en vormt een kritisch oordeel over wat hem of haar aan informatie wordt aangereikt. Burgerschap is ook digitaal burgerschap, mét de rechten en plichten die daarbij horen; ook online gelden er omgangsregels, waarvan het vanzelfsprekend zou moeten zijn om ze na te leven.

### Inhoud:

Media spelen van oudsher een belangrijke rol in het sociale en politieke leven. Door de nieuwe mogelijkheden lezen, luisteren en kijken leerlingen niet alleen, maar schrijven en maken zij veel vaker dan in het recente verleden zelf media-inhouden. Binnen de school en in de (digitale) ontmoeting leren leerlingen deze kansen te benutten, de gevaren in te schatten en daarop te anticiperen.

Ook in de digitale wereld worden leerlingen geconfronteerd met vraagstukken als privacy, waarheidsvinding, discriminatie, in- en uitsluiting. Leerlingen leren om kritisch te zijn bij het gebruik van diverse informatiebronnen, en bewust om te gaan met het maken en gebruiken ervan.

Digitaal burgerschap is ook: meedenken en meepraten over de effecten van de onlinewereld, inclusief die op hun identiteit, op hun persoonlijke (online) leven en op de publieke sfeer. Dit vergt van leerlingen dat ze kritisch en creatief leren denken over media-inhouden en -processen en daar ook naar handelen.

## Grote opdracht 8: Duurzaamheid

### Relevantie:

Door een samenspel van menselijke en natuurlijke krachten verandert de leefomgeving van leerlingen. Dat roept vragen op omtrent duurzame ontwikkeling, hier gedefinieerd als *"ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden, zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen."* Bij vragen rond duurzaamheid spelen op alle schaalniveaus spanningen tussen verschillende waarden en belangen (*'people, planet, prosperity'*). Deze spanningen uiteten zich in het maatschappelijk speelveld waar de leerling mee te maken krijgt.

### Inhoud:

Leerlingen leren nadenken over de spanningen die spelen tussen verschillende waarden en belangen rond duurzaamheid en over de gevolgen daarvan voor de leefomgeving, nu en later. Ze onderzoeken hun eigen keuzes en opvattingen en die van anderen over hoe met de leefomgeving om te gaan en wat hierbij ethisch verantwoord en duurzaam is. Daarbij onderzoeken ze ook welke krachten en machten deze keuzes bemoeilijken. Leerlingen leren verantwoordelijkheid te nemen voor hun keuzes en zijn zich bewust van het effect hiervan op de leefomgeving.



## Grote opdracht 9: Globalisering

### Relevantie:

Op Europees en op mondiaal niveau zijn mensen en gebieden steeds meer met elkaar vervlochten en van elkaar afhankelijk geworden. Het geheel van processen dat dit veroorzaakt en versterkt noemen we globalisering. Een definitie daarvan is: *“een multidimensionaal geheel van sociale processen dat uitwisseling en wederzijdse afhankelijkheid op wereldschaal creëert, vermenigvuldigt, uitrekt en intensiveert, en dat mensen een groeiend besef geeft van versterkte banden tussen hier en daar.”*

Sociale processen worden daarbij breed opgevat als het complex van culturele, demografische, economische, historische, sociologische, technologische en andere processen.

Globalisering voltrekt zich gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de kaders van de democratie. Globalisering heeft effect op de mogelijkheden van leerlingen om invloed te uit te oefenen op hun omgeving – of juist niet.

### Inhoud:

Leerlingen ontwikkelen inzicht in deze thematiek en worden toegerust om hiervan de betekenis te zien voor hun eigen leven en leefomgeving, nu en straks. Ook wegen zij verschillende zienswijzen op globalisering en onderzoeken de voor- en nadelen ervan met bijzondere aandacht voor migratie en verdelingsvraagstukken in de wereld.

De leerlingen onderzoeken de (on)mogelijkheden om als burger invloed uit te oefenen op processen van globalisering. Leerlingen leren te reflecteren op rollen die zij in kunnen nemen in een globale wereld, op de keuzes die zij en anderen daarin wel of niet hebben en op de identiteiten die zij en anderen kunnen ontwikkelen.

## Grote opdracht 10: Technologisch burgerschap

**Relevantie:** Technologisch burgerschap is de verzameling van plichten en rechten, die het mogelijk maken dat mensen profiteren van de voordelen van technologie en hen beschermen tegen de risico's daarvan. Technologische ontwikkelingen hebben invloed op ons leven, op de samenleving en op onze leefomgeving. Ze bieden ons mogelijkheden maar stellen ons ook voor uitdagingen. Burgers kunnen invloed hebben op de besluitvorming rondom technologie in al haar ontwikkelingsfasen, van onderzoek tot toepassing.

**Inhoud:** Leerlingen worden zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op hun leven en dat van anderen. Zij leren omgaan met de verantwoordelijkheden en consequenties die hiermee verbonden zijn. Zij vergaren kennis van technologie, en reflecteren op relevante ontwikkelingen daarvan, toen, nu en straks. Zij zijn zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op politiek, wetgeving en samenleving (en andersom) en van de (ongelijke) toegang tot informatie, kennis en technologie in Nederland en in de wereld.



## 6. VAN GROTE OPDRACHTEN NAAR BOUWSTENEN

Het raamwerk burgerschap biedt een gemeenschappelijk kader om burgerschapsonderwijs vorm en inhoud te geven en in een doorlopende leerlijn de aansluiting van het primair naar het voortgezet onderwijs te beschrijven. Het raamwerk bestaat uit grote opdrachten (GO) en bouwstenen die de basis vormen voor de inhoudelijke uitwerking van burgerschap. Deze zijn geconcretiseerd naar de thema's: **Democratie en Diversiteit en Mondiale thema's**. Democratie (GO 1, 2, en 3) en Diversiteit (GO 4, 5, en 6) omschrijven de kern van burgerschapsonderwijs, welke vervolgens worden verbonden met de Mondiale thema's (GO 7, 8, 9 en 10).

**Grote opdrachten** zijn een concretisering van zowel de relevantie van het onderwerp als de onderwijsinhoud, gebaseerd op de visie burgerschap en het daarbij behorende burgerschapsmodel (figuur 1). Grote opdrachten zijn vervolgens uitgewerkt naar **Bouwstenen**, waarin benodigde kennis en vaardigheden worden benoemd. Ze geven voorbeeldmatig inzicht in de opbouw van die kennis en vaardigheden gedurende de verschillende fasen van het onderwijs (naar: po en vo onderbouw, en aanbevelingen voor vo bovenbouw).

Daarnaast hanteert burgerschap in haar raamwerk **Burgerschapsvormende Denk- en Werkwijzen**, de zgn. BDWs. Dit omvat negen vaardigheden die specifiek voor burgerschap belangrijk zijn, met name omdat zij gestalte geven aan een democratische cultuur in een diverse samenleving. Denk daarbij aan de burgerschapsvormende vaardigheden als: kritisch denken en handelen, empathisch vermogen, ethisch redeneren en communiceren. De BDWs, zoals die in de tabel in hoofdstuk 3 zijn genoemd, zijn zichtbaar verweven in de bouwstenen voor burgerschap.



**Figuur 2. Raamwerk burgerschap**

Burgerschap	Grote opdrachten	Bouwstenen
<b>Democratie</b>	<b>01 Vrijheid en gelijkheid</b>	<b>BU01 Vrijheid en gelijkheid</b>
	<b>02 Macht en inspraak</b>	<b>BU02 Macht en inspraak</b>
	<b>03 Democratische cultuur</b>	<b>BU03 Democratische cultuur</b>
<b>Diversiteit</b>	<b>04 Identiteit</b>	<b>BU04 Identiteit</b>
	<b>05 Diversiteit</b>	<b>BU05 Diversiteit</b>
	<b>06 Solidariteit</b>	<b>BU06 Solidariteit</b>
<b>Mondiale Thema's</b>	<b>07 Digitaal Samenleven</b>	<b>BU07 Digitaal Samenleven</b>
	<b>08 Duurzaamheid</b>	<b>BU08 Duurzaamheid</b>
	<b>09 Globalisering</b>	<b>BU09 Globalisering</b>
	<b>10 Technologisch burgerschap</b>	<b>BU10 Technologisch Burgerschap</b>
<b>Burger-schaps-vormende Denk- en werkwijzen (BDW)</b>	<b>BDW1: beraad</b> <b>BDW2: communicatie</b> <b>BDW3: handelingsvermogen</b> <b>BDW4: onderzoek</b> <b>BDW 5: waarheidszin</b> <b>BDW6: empathie 1</b> <b>BDW7: empathie 2</b> <b>BDW8: moreel oordelen en handelen</b> <b>BDW9: ethisch redeneren en handelen</b>	



## 7. BOUWSTENEN

### Bouwsteen BU01A: Vrijheid en gelijkheid

#### **Fase 1: po onderbouw**

Onderbouwleerlingen ervaren dat er in de omgang tussen mensen regels en afspraken bestaan over hoe met elkaar en elkaars spullen om te gaan. Ze ontwikkelen inzicht in het belang van regels en afspraken om op een prettige manier samen te zijn. Daarbij is de eigen vrijheid begrensd door anderen: iedereen heeft dezelfde rechten.

Leerlingen leren:

- het belang van regels in de klas en op school voor spelen en samenwerken; [MM3.2]  
[BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- leefregels en afspraken thuis en in de omgeving te benoemen en te vergelijken;  
[BDW 4: onderzoek]
- dat zij vrijheid hebben in het maken van keuzes, rekening houdend met de keuzes van medeleerlingen en de geldende afspraken in de klas; [BDW 3: handelingsvermogen; BDW 7: empathie 2]
- dat iedereen rechten heeft [MM8.1] [BDW 8: moreel oordelen en handelen]

#### **Fase 2: po bovenbouw**

In de PO-bovenbouw ervaren leerlingen dat de regels en afspraken in de directe leefomgeving van bijvoorbeeld de klas- en thuissituatie kunnen verschillen. Eveneens ontwikkelen leerlingen het inzicht dat ook in de bredere samenleving regels en afspraken gelden. Ze kunnen dit inzicht verband brengen met de democratische rechtsstaat. Door oefening ontwikkelen leerlingen inzicht in de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit en mogelijke spanning tussen deze basiswaarden. Zij leren dat de rechten die zij hebben voortkomen uit grondrechten, mensenrechten en kinderrechten. Zij leren tevens dat deze rechten niet voor iedereen in de wereld gewaarborgd zijn en gerespecteerd worden.

Leerlingen leren:

- over de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit van de democratische rechtsstaat; [MM7.1]
- over grondrechten, mensenrechten en kinderrechten; dat iedereen gelijke rechten heeft die universeel zijn en onlosmakelijk met elkaar verbonden; [MM7.1]
- over de waarborging van en het respect voor die rechten, hier en daar, toen en nu;  
[BDW 4: onderzoek; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- regels en afspraken thuis *en op school* te vergelijken *met die in de publieke ruimte*;  
[BDW 4: onderzoek]
- *waarom* zij vrijheid hebben in het maken van keuzes, rekening houdend met de keuzes van medeleerlingen en de geldende afspraken in de klas *en omgeving*; [BDW 3: handelingsvermogen, BDW 7: empathie 2]
- hoe de basiswaarden tot uiting komen of kunnen komen in de eigen klas- en schoolcontext en omgeving en in de democratische rechtsstaat. [BDW 8: moreel oordelen en handelen]

### Bouwsteen BU01B: Vrijheid en gelijkheid

#### **Fase 3: vo onderbouw**

In het voortgezet onderwijs verdiepen leerlingen hun inzicht in de wording en werking van de democratische rechtsstaat en de betekenis daarvan in het leven van burgers. Tussen mensenrechten onderling en tussen de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit en mensenrechten kan spanning ontstaan. Leerlingen in de onderbouw ontwikkelen de capaciteiten om deze spanning te duiden en welke inzicht in mogelijkheden om ervaren onrecht aan de orde te stellen.





Leerlingen leren:

- het belang van (school- en klassen) regels om te kunnen samenwerken; [BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- over de basiswaarden vrijheid, gelijkheid en solidariteit als grondslag van de democratische rechtsstaat en *de mogelijke spanningen daartussen*; [MM7.1]
- over de wording, de werking en de begrenzing van grondrechten en mensenrechten, en hun status in internationale verdragen; [MM7.1]
- over rechtspraak als waarborg voor grondrechten en veiligheid; [MM7.2]
- over mogelijke dilemma's bij het waarborgen van en het respect voor mensenrechten; manieren om hierover een eigen positie in te nemen; [BDW 4: onderzoek; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- *in welke mate* zij rechten hebben en vrijheid in het maken van keuzes, in het licht van de plichten en dilemma's die bij het leven horen; [BDW 4: onderzoek, BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- *of* de basiswaarden tot uitdrukking komen in de school en in het samenleven, en hoe zij op kunnen komen voor de rechten en belangen van zichzelf en van anderen. [BDW 3: handelingsvermogen, BDW 8: moreel oordelen en handelen]

#### **Fase 4: Aanbevelingen VO-bovenbouw**

Voor zover het leerlingen betreft in het vmbo verdient het aanbeveling om de doelen zoals geformuleerd voor vo onderbouw op dezelfde manier te stellen. Het aanbod kan verrijkt en verdiept worden door het waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en Loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB).

Voor zover het leerlingen betreft in de bovenbouw van havo en vwo verdient het aanbeveling de doorlopende leerlijn burgerschapsvorming voort te zetten in de examenprogramma's. Dat voert tot de volgende aanbevelingen:

- Maak ruimte voor onderzoek naar de fundamenteën en de handhaving van de basiswaarden als grondslag van de democratische rechtsstaat en stel leerlingen in staat daar een gefundeerde visie op te ontwikkelen.
- Laat leerlingen nadenken over de werking en de begrenzing en handhaving van grondrechten en mensenrechten hier en op wereldschaal, nu en in de toekomst.
- Betrek daarbij ook internationale rechtspraak als waarborg voor grondrechten en veiligheid
- Laat leerlingen nadenken over huidige en toekomstige dilemma's bij de waarborging van en het respect voor mensenrechten en over manieren om daar een eigen positie over in te nemen.
- Laat leerlingen reflecteren op de vraag in welke mate mensen als zodanig vrijheid hebben, in het licht van de plichten, dilemma's en beperkingen die ook bij het leven horen.
- Daag leerlingen uit om op te komen voor de bevordering van basiswaarden in de samenleving en de wereld.
- Betrek bij toekomstige ontwikkelingen fases 4 van de BDW 3, 4, 7, 8 en 9

#### **Toelichting bij bouwsteen 1: Vrijheid en gelijkheid**

##### **Complexiteit**

De complexiteit in de fasen van de bouwsteen kent een opbouw op basis van cognitieve vermogens, het vergroten van de belevingswereld, morele ontwikkeling en de mogelijkheden om in die wereld te handelen (handelingsperspectief):

- Cognitie: de leerlijn start met herkennen en benoemen en gaat via begrijpen en toepassen door naar argumenteren, funderen en reflecteren.
- Belevingswereld: de leerlijn begint bij de directe leer- en leefomgeving en breidt concentrisch uit naar de gehele wereld.
- Morele ontwikkeling: De leerlijn begint bij het accepteren van regels als mogelijkheidsvoorwaarde voor vrijheid en gelijkheid, via het herkennen van



democratische waarden in de klas en eigen omgeving naar reflectie op die waarden en hun toepassing.

- Handelingsperspectief: De leerlijn loopt van het maken van keuzes in de klas, via handelen in het publieke domein naar het (nadenken over) handelen van jezelf en anderen in de wereld.
- Alle bovenstaande zijn verwerkt in en worden versterkt door de opbouw van de BDW

### **Brede vaardigheden**

De volgende brede vaardigheden komen voor in de set bouwstenen:

- Kritisch denken
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Creatief denken en praktisch handelen
- Communiceren
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen**

De brede vaardigheden zijn voor het leergebied burgerschap uitgewerkt in burgerschapsvormende denk- en werkwijzen. In de set bouwstenen *vrijheid en gelijkheid* oefenen leerlingen met de denk- en werkwijzen. Leerlingen leren:

- **BDW 3: handelingsvermogen.** Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek.** Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 7: empathie 2.** Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen.** Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen.** Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

### **Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 1 geeft samen met de bouwstenen van 2 en 3 vorm aan het thema Democratie.

In bouwsteen 1 staat kennis van en denken over rechten centraal. Bouwsteen 2 voegt daar kennis over de geschiedenis en het functioneren van de rechtsstaat aan toe en het omgaan met macht en inspraak. In bouwsteen 3 vloeit dat samen in onderzoek naar mogelijkheden om vrijheid en gelijkheid in en door een democratische cultuur vorm te geven.

### **Samenhang met andere leergebieden**

Bouwsteen 1 '*vrijheid en gelijkheid*' hangt samen:

- Met bouwstenen 7.1 en 7.2 van Mens & Maatschappij over macht en gezag en invloed en beïnvloeding. Zij bieden de kennisbasis waarmee leerlingen burgerschapsvaardigheden kunnen oefenen.
- Bouwstenen 3.2 *produceren en organiseren* en 8.1 *globalisering* van Mens & Maatschappij.



## Bouwsteen BU02A: Macht en inspraak

### **Fase 1: po onderbouw**

In de onderbouw van het PO worden leerlingen zich ervan bewust dat mensen besluiten nemen en dat er in verhoudingen sprake kan zijn van hiërarchie. In de onderbouw ligt de nadruk op het kennismaken met macht en gezag en de manier waarop dit georganiseerd is in de klas, op school, in de eigen woonplaats en in het land. Leerlingen ervaren dat zij inspraak hebben in bepaalde besluitvormingsprocessen en weten welke consequenties er gelden wanneer zij zich niet houden aan de regels die gesteld zijn door gezaghebbenden.

Leerlingen leren:

- dat er mensen zijn benoemd of gekozen die gezag hebben of dragen op school, in de woonplaats en in het land; [MM 7.1]
- dat er regels en afspraken gelden in ons land, en welke mensen een rol hebben bij het handhaven hiervan; [MM 7.1]
- over het verschil tussen regels en afspraken, en de mogelijkheden en grenzen voor leerlingen om daar over mee te praten; [BDW 3: handelingsvermogen]
- dat er regels en afspraken gelden thuis, op school en in de publieke ruimte, en dat anderen er consequenties aan verbinden als zij zich er niet aan houden. [BDW 8: moreel oordelen en handelen]

### **Fase 2: po bovenbouw**

In de bovenbouw van het PO groeit het bewustzijn over de verdeling van macht en gezag tussen kinderen en mensen in verschillende rollen in de directe omgeving en de samenleving. Ze kunnen een verband leggen tussen vrijheid, gelijkheid enerzijds en anderzijds machtsverhoudingen, besluitvormingsprocessen, politieke instituties in de rechtsstaat en democratie.

Leerlingen leren:

- over gezagsdragers en politieke instituties in Nederland, Europa en de wereld; [MM7.1]
- over de totstandkoming en handhaving van regels in Nederland en Europa; [MM7.1]
- over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse rechtsstaat en de wording en werking van ons politieke bestel; [MM7.1]
- over de Duitse bezetting en de Holocaust als voorbeeld van wat de buitenwerkingstelling van de rechtsstaat kan betekenen; [MM7.1]
- door rollen en verhoudingen op school, in de buurt en in het land; [BS5.1] [BDW 3: handelingsvermogen]
- manieren waarop ze besluitvormingsprocessen op vreedzame wijze kunnen beïnvloeden; [MM7.2] [BDW 1: beraad]
- over manieren om op school of in de eigen omgeving macht te organiseren en uit te oefenen. [BDW 1: beraad; BDW 3: handelingsvermogen]

## Bouwsteen BU02B: Macht en inspraak

### **Fase 3: vo-onderbouw**

In de onderbouw van het VO wordt inzicht in de verdeling van macht en gezag verder uitgebreid met ondemocratische machtsverdelingen en staatsvormen en met internationale instituties en verhoudingen. Leerlingen ontdekken dat het systeem van staatsinrichting en rechtsstaat niet een vanzelfsprekendheid is, maar een geschiedenis heeft en kwetsbaar is. Leerlingen reflecteren op hun eigen positie, macht en invloed.



Leerlingen leren:

- over staatsvormen zoals de monarchie, de aristocratie, tirannie en totalitaire systemen; <sup>[MM7.1]</sup>
- over de wording en werking van de staatsinrichting van Nederland en Europa en het belang van de scheiding der machten; <sup>[MM7.1]</sup>
- over historische contexten die van belang zijn voor het ontstaan van en de waardering voor de democratische rechtsstaat (Opstand, Franse Revolutie, ideologieën, Duitse bezetting); <sup>[MM7.1]</sup>
- over de voor- en nadelen en de (on)mogelijkheden van internationale samenwerking binnen de Europese Unie en de Verenigde Naties;
- manieren waarop ze besluitvormingsprocessen kunnen organiseren; <sup>(MM7.2)</sup> <sup>[BDW 1 beraad; BDW 8: moreel oordelen en handelen]</sup>
- manieren om op school of in de eigen omgeving macht te onderzoeken, te organiseren en uit te oefenen; over manieren waarop andere groepen in het landmacht organiseren; <sup>[MM7.2]</sup> <sup>[BDW 1: handelingsvermogen, BDW 5: onderzoek]</sup>
- manieren om de rol van macht in actuele maatschappelijke vraagstukken te onderzoeken, alsmede de mogelijkheden die zijzelf en anderen hebben om daar invloed op uit te oefenen. <sup>[MM7.1]</sup> <sup>[BDW 3: handelingsvermogen; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]</sup>

#### **Fase 4: Aanbevelingen VO-bovenbouw**

Voor zover het leerlingen betreft in het vmbo verdient het aanbeveling om de doelen zoals geformuleerd voor vo onderbouw in de examenprogramma's op dezelfde manier te stellen, en het aanbod te verrijken en te verdiepen door het waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en Loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB).

Voor zover het gaat om leerlingen in de bovenbouw van havo en vwo verdient het aanbeveling om de leerlijn burgerschap voort te zetten in de examenprogramma's. Daaruit vloeien de volgende aanbevelingen voort:

- Maak ruimte voor onderzoek naar verschillende staatsvormen die er waren, zijn en denkbaar zijn en stel leerlingen in staat daar een gefundeerde eigen visie op te ontwikkelen.
- Laat leerlingen nadenken over de wording, werking en de begrenzing van de democratische rechtsstaat, hier en op wereldschaal, nu en in de toekomst.
- Betrek daarbij ook de notie van burgerlijke ongehoorzaamheid.
- Laat leerlingen nadenken over huidige en toekomstige uitdagingen aan de democratische rechtsstaat in relatie tot mondiale thema's zoals globalisering en technologie.
- Laat leerlingen reflecteren op bedreigingen van de democratische rechtsstaat zoals polarisering en radicalisering, de rol van bedrijven en banken in besluitvorming, de groeiende kloof tussen arm en rijk, enz.
- Daag leerlingen uit om op te komen voor de democratische rechtsstaat, hier en elders.
- Betrek bij toekomstige ontwikkelingen fases 4 van de BDW 1, 3, 5, 7 en 9

#### **Toelichting bij bouwsteen 2: Macht en Inspraak**

##### **Complexiteit:**

De complexiteit in de fasen van de bouwsteen kent een opbouw op basis van cognitieve vermogens, het vergroten van de beleavingswereld, ethische ontwikkeling en de mogelijkheden om in die wereld te handelen (handelingsperspectief):

- *Cognitie*: de leerlijn start met kennen en gaat via weten en begrijpen naar argumenteren en waar mogelijk toepassen.
- *Beleavingswereld*: de leerlijn begint bij de directe leer- en leefomgeving en breidt concentrisch uit naar de gehele wereld.



- *Ethische ontwikkeling*: De leerlijn begint bij het accepteren van regels, via het herkennen van machtsvraagstukken in de klas en eigen omgeving naar reflectie op machtsaanspraken en het ontwikkelen van een kritische houding.
- *Handelingsperspectief*: De leerlijn loopt van het maken van keuzes in de klas, via invloed nemen op het publieke domein naar het (nadenken over) politiek handelen van jezelf en anderen in de wereld.
- Alle bovenstaande worden versterkt door de opbouw van de BDW

### **Brede vaardigheden**

De volgende brede vaardigheden komen voor in de set bouwstenen:

- Kritisch denken
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Creatief denken en praktisch handelen
- Communiceren
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan
- Ondernemend denken en handelen

### **Denk- en werkwijzen**

In de bouwsteen '*macht en inspraak*' oefenen leerlingen met de volgende denk- en werkwijzen:

- **BDW 1: beraad**: Conflicten geweldloos oplossen, streven naar consensus en omgaan met ambiguïteit.
- **BDW 3: handelingsvermogen**. Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 5: waarheidszin**. Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- **BDW 7: empathie 2**. Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen**. Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

### **Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 1 geeft samen met de bouwstenen van 2 en 3 vorm aan het thema *Democratie*.

In bouwsteen 1 staat kennis van en denken over rechten centraal. Bouwsteen 2 voegt daar kennis over de geschiedenis en het functioneren van de rechtsstaat aan toe en het omgaan van macht en inspraak. In bouwsteen 3 vloeit dat samen in onderzoek naar mogelijkheden om vrijheid en gelijkheid in en door een democratische cultuur vorm te geven.

### **Samenhang met andere leergebieden**

- Met bouwstenen 7.1 en 7.2 van Mens & Maatschappij over *macht en gezag* en invloed en *beïnvloeding*; zij bieden de kennisbasis aan waarmee leerlingen burgerschapsvaardigheden kunnen oefenen.
- Met bouwsteen 5.1 *bewegen door te regelen* van Bewegen en Sport; zij biedt een context om te oefenen met taken en rollen.



## Bouwsteen BU03A: Democratische cultuur

### Fase 1: po onderbouw

In de onderbouw gaan leerlingen hun eigen gevoelens herkennen en benoemen en krijgen inzicht in gevoelens en emoties van anderen. Leerlingen ervaren dat zij een stem hebben en deze kunnen gebruiken. Zij ervaren dat hun stem gehoord wordt en dat hun inbreng ertoe doet bij besluitvormingsprocessen in de klas. Zij weten dat de ander ook een stem heeft en kunnen hier actief naar luisteren. Leerlingen ervaren overeenkomsten en verschillen in het gedrag van mensen. Leerlingen leren op te komen voor zichzelf en rekening te houden met een ander.

Leerlingen leren:

- om te gaan met hun primaire emoties, hun wensen en hun opvattingen, en leren zich hierover uit te spreken; [MM4.1] [BDW 6: empathie 1]
- de gevoelens, wensen en opvattingen van anderen te herkennen; te accepteren dat anderen iets anders willen, maar dat dit niet tot een conflict hoeft te leiden; [MM4.1] [BDW1: beraad, BDW7: empathie 2]
- hun stem te gebruiken tijdens gezamenlijke besluitvormingsprocessen; [BDW 2: communiceren]
- dat de ander ook een stem en mogelijk een ander gezichtspunt heeft; leren hier actief naar te luisteren en vragen te stellen om meer over de ander te weten te komen; [BDW2: communiceren, BDW 7: empathie 2]
- hoe zij vragen kunnen stellen om ergens meer over te weten te komen. [BDW 4: onderzoek]

### Fase 2: po bovenbouw

In de bovenbouw van het PO worden leerlingen zich bewust van het feit dat zij een stem hebben in kwesties die hen aangaan en leren hun mening te onderbouwen. Zij weten dat er bij besluitvormingsprocessen een opbouw is van meedenken, meepraten, meedoen en meebeslissen. Zij ontwikkelen meer begrip voor de inbreng van anderen en erkennen het belang van draagvlak tijdens deze processen. Zij weten dat meningsverschillen kunnen leiden tot een conflict en kunnen hier op een vreedzame manier mee omgaan.

Leerlingen leren:

- dat het meepraten over zaken die hen aangaan een (kinder)recht is; [MM7.1]
- hun mening te verwoorden en daar eenvoudige argumenten voor te geven; in de klascontext proberen anderen van hun mening te overtuigen; [NE1.2; MVT3.1] [BDW 2: communiceren; BDW 5: waarheidszin]
- de mening van anderen in eigen woorden samen te vatten; [NE1.2; MVT3.1] [BDW 2: communiceren; BDW 5: waarheidszin]
- hun stem te gebruiken tijdens besluitvormingsprocessen in de klas- en schoolcontext en daarbij ruimte te maken voor de mening van alle leerlingen; [BDW 1: beraad; BDW 2: communiceren]
- er rekening mee te houden dat hun mening of uitlatingen emoties teweeg kunnen brengen bij anderen; [BDW 6: empathie 1]
- dat mensen over onderwerpen verschillend kunnen denken; dat die verschillen soms wel, soms niet overbrugd kunnen worden, en soms ook conflicten leiden; [BDW1: beraad; BDW 9: ethisch oordelen en handelen]
- conflicten in de klas en op school op een vreedzame manier op te lossen. [BDW1: beraad, BDW 8: moreel oordelen en handelen]



## Bouwsteen BU03B Democratische cultuur

### **Fase 3: vo onderbouw**

In de onderbouw van het VO ontwikkelen leerlingen democratische werkwijzen toe te passen, waarbij de eigen mening wordt verwoord en onderbouwd. Het deelnemen aan en beïnvloeden van besluitvormingsprocessen staan daarbij centraal. Leerlingen in deze leeftijdsfase willen en kunnen hieraan deelnemen, ontwikkelen betrokkenheid bij onderwerpen en een zekere mate van verantwoordelijkheid voor genomen besluiten. Het vermogen om actief te luisteren en inhoudelijk te reageren op anderen ontwikkelt zich in deze fase zodat vormen van dialoog en debat kunnen worden toegepast. Deze communicatievormen dragen bij aan de ontmoeting met anderen en het andere. Dit legt de basis voor het empathie en het begrijpen van de meningen, opvattingen en leefwijzen van anderen.

Leerlingen leren:

- standpunten *onderbouwd* te uiten en anderen daarvan in *discussie, debat of dialoog van te overtuigen*; de mening van anderen in eigen woorden samen te vatten, *te beoordelen en er met inhoudelijke argumenten op te reageren*; [NE 1.2; MVT3.1] [BDW2: communiceren; BDW 5: waarheidszin]
- manieren om de deelname van alle participanten aan dialoog, debat en discussie te bevorderen en te bewaken en ook minderheidstandpunten actief te onderzoeken; [BDW 1: beraad; BDW2: communicatie]
- *over verschillen van inzicht, en de waarden, overtuigingen, belangen en emoties die daarmee gemoeid zijn; dat die verschillen van inzicht niet altijd overbrugd kunnen of hoeven worden*; [BDW 7: empathie 2; BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- conflicten in de klas en op school op een vreedzame manier op te lossen; [BDW 1: conflicten]
- conflicten in de wereld te onderzoeken in termen van verschillen van waarden, inzicht en belang; [BDW1: beraad, BDW 8 moreel oordelen en handelen]
- kwesties in de wereld waarin (on)macht, (on)recht, (on)vrijheid of (on)gelijkheid een rol spelen en de mogelijkheden om in zulke kwesties te handelen, te onderzoeken; [MM7.1] [BDW 4: onderzoek; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- op welke manieren zij deel kunnen nemen aan het maatschappelijk debat en invloed kunnen uitoefenen op besluitvormingsprocessen; de ruimte die zij hebben om dit te doen te bevragen en zo mogelijk en zo nodig te gebruiken. [BDW 3: handelingsvermogen]

### **Fase 4: Aanbevelingen VO-bovenbouw**

Voor zover het leerlingen betreft in het vmbo verdient het aanbeveling om de doelen zoals geformuleerd voor vo onderbouw op dezelfde manier te stellen, en het aanbod te verrijken en te verdiepen door het waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en Loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB).

Voor zover het gaat om examenprogramma's voor havo/vwo, vloeit uit een doorlopende leerlijn voor burgerschapsvorming voort:

- Laat leerlingen standpunten niet alleen onderbouwen maar ook rechtvaardigen c.q. toetsen aan morele en ethische principes.
- Daag leerlingen uit om verschillen van inzicht, en de waarden, overtuigingen, belangen en emoties die daarmee gemoeid zijn, bij zichzelf en bij anderen te analyseren, daarop te reflecteren en de eigen inzichten zo nodig bij te stellen.



- Laat leerlingen nadenken over verschillende oorzaken van actuele conflicten in Nederland, Europa en de wereld en daag hen uit om verschillende scenario's uit te werken om die binnen de internationale rechtsorde zo mogelijk gewelddoos op te lossen.
- Laat leerlingen kwesties waarin (on)macht, (on)recht, (on)vrijheid en (on)gelijkheid een rol spelen in samenhang met de zgn. mondiale thema's onderzoeken; laat hen daarbij ook reflecteren op de mogelijkheden die zijn en anderen hebben om hierop concreet te handelen, en welke mogelijkheden er bestaan het eigen handelingsvermogen en dat van anderen te vergroten.
- Betrek bij toekomstige ontwikkelingen fases 4 van alle negen BDW.

### **Toelichting bij bouwsteen 3: Democratische cultuur**

#### **Complexiteit**

Opbouw van complexiteit in de fasen van de leerlijn vindt zijn grond in de ontwikkeling van empathische en communicatieve vermogens, en de mogelijkheden om in die wereld te handelen:

- *Empathie*: de leerlijn start met herkennen en benoemen en begrijpen van de eigen emoties die van anderen, naar het begrijpen van ander denken.
- *Communicatie*: De leerlijn begint bij het zich kunnen uiten en loopt via het verwoorden van meningen naar het actief en kritisch participeren aan dan organiseren van verschillende communicatieve situaties, steeds met consensus al doel
- *Handelingsperspectief*: De leerlijn loopt van het deelnemen aan besluitvorming in de klas, via onderzoeken over besluitvorming en macht in de eigen omgeving tot het kritisch nadenken over de mogelijkheden tot (politieke) participatie van zelf en anderen.
- Bovenstaande aspecten zijn verwerkt in en worden versterkt door de opbouw van alle negen BDW die in deze bouwstenen tot expressie komen

#### **Brede vaardigheden**

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen

#### **Burgerschapsvormende Denk- en Werkwijzen (BDW)**

In de bouwsteen *democratische cultuur* oefenen leerlingen met al deze negen denk- en werkwijzen:

- **BDW 1: beraad**: Conflicten gewelddoos oplossen, streven naar consensus en omgaan met ambiguïteit.
- **BDW 2: communicatie**. In communicatieve situaties, zoals dialoog, debat en discussie, bijdragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.
- **BDW 3: handelingsvermogen**. Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek**. Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 5: waarheidszin**. Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.





- **BDW 6: empathie 1.** Zich in de situatie en beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
- **BDW 7: empathie 2.** Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen.** Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen.** Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

### ***Samenhang binnen het leergebied***

Bouwsteen 1 geeft samen met de bouwstenen van 2 en 3 vorm aan het thema Democratie.

In bouwsteen 1 staat kennis van en denken over rechten centraal. Bouwsteen 2 voegt daar kennis over de geschiedenis en het functioneren van de rechtsstaat aan toe en het omgaan met macht en inspraak. In bouwsteen 3 vloeit dat samen in onderzoek naar mogelijkheden om vrijheid en gelijkheid in en door een democratische cultuur vorm te geven.

### ***Samenhang met andere leergebieden***

- Met bouwstenen 4.1 en 7.1 van Mens en Maatschappij over welzijn en macht en gezag.
- Voor participatie aan besluitvormingsprocessen zijn communicatieve vaardigheden en - strategieën noodzakelijk. Deze worden benoemd in de leergebieden Nederlands bouwsteen 1.2 (interactie draagt bij aan taal- en denkontwikkeling) en Moderne Vreemde talen bouwsteen 3.1 (interculturele communicatie).



## Bouwsteen BU04A: Identiteit

### Fase 1: po onderbouw

In de onderbouw van het primair onderwijs verkennen leerlingen spelenderwijs wie ze zijn. Ze leren woorden te geven aan wat ze denken, voelen, willen en doen. Ze geven zichzelf een plek in de klas, op school en het gezin. Ze worden zich ervan bewust welke regels er zijn en welke cultuur bij hen thuis heerst.

Leerlingen leren:

- de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en te bewaken (emotioneel, fysiek); [MM4.1; 7.2; BS4.1]
- woorden te geven aan wat ze denken, doen, willen en willen worden; leren dat hun taal onderdeel is van wie zij zijn; [NE3.1, MVT 5.1] [BDW 2: communiceren]
- hun primaire emoties te herkennen, benoemen en ermee om te gaan; [MM4.1] [BDW 6: empathie 1]
- over zichzelf te praten in termen van toen, nu en later, hier en daar (bijvoorbeeld: "toen was ik ... nu ben ik, later wil ik..."; "hier ben ik/ doe ik ... daar ben ik/ doe ik"); [MM2.2; NE3.1]
- te benoemen wat bij hen thuis belangrijke tradities, vieringen en rituelen zijn; [MM6.2]
- te benoemen wat ze al kunnen en wat nog niet; wat ze leuk vinden om te doen. [MM5.1]

### Fase 2: po bovenbouw

In de bovenbouw van het primair onderwijs ontwikkelen leerlingen een meer uitgesproken identiteit. De rollen van klasgenoten, de sociale omgeving, media en andere identificatiefiguren wordt groter. Ze worden zich meer van bewust het belang van achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties bij het ontwikkelen van identiteit.

Leerlingen leren:

- de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en *actief* te bewaken (emotioneel, fysiek, *seksueel*); [MM4.1; 7.2; BS4.1]
- te *duiden* wat ze denken, doen, willen en willen worden, *en daar gepast naar handelen*; [MM4.1]
- hun primaire *en secundaire emoties* te herkennen, te benoemen en hier *bewust* mee omgaan; [MM4.1] [BDW 6: empathie 1]
- te benoemen wat ze al goed kunnen en wat ze nog beter onder de knie willen krijgen; ook in het licht van het onderwijs dat ze na de basisschool willen volgen; [MM5.1]
- uit te drukken met welke groep(en) in cultuur en samenleving ze zich verbonden voelen en welke betekenis symbolen en rituelen voor hen hebben; [MM6.1; 6.2; MVT5.1; NE3.1]
- *enkele verschillende aspecten waardoor hun identiteit (mede) gevormd is bewust waar te nemen: gender, levensbeschouwelijke, religieuze en culturele achtergronden*; [MM6.2; MVT5; NE 5]
- *te onderzoeken in welke mate hun identiteit mede gevormd is en wordt onder invloed van leeftijdgenoten, groepsidentiteiten, (sociale) media, maar ook door persoonlijke mogelijkheden en beperkingen*; [DG1.2; MM 6.1]
- na te denken over (schoonheid)idealen, beelden van gender en van seksualiteit zoals die gerepresenteerd worden in/op (sociale) media, en welke invloed die op hen hebben. [DG1.2; MM7.2] [BDW 5: waarheidszin]



## Bouwsteen BU04B: Identiteit

### Fase 3: vo onderbouw

#### Inleiding

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs oriënteren leerlingen zich met andere ogen op hun identiteit. Hun lichaam en hun schoolomgeving verandert, zij moeten aan andere, ook meer 'volwassen' verwachtingen voldoen. De rol van de groep wordt belangrijk, maar ook het bewust kiezen voor of het ontwikkelen van een heel eigen positie in de wereld. In verband met het kiezen van sectoren of profielen wordt ook het ontwikkelen van enig inzicht in hun talenten, ambities en toekomstverwachtingen belangrijker. Het besef ontstaat dat een identiteit gelaagd is, en dan samenhangt met rollen en situaties.

Leerlingen leren:

- de eigen grenzen te herkennen, te benoemen en bewust te bewaken (emotioneel, fysiek, seksueel); [MM4.1; 7.2; BS4.1]
- te begrijpen dat en hoe dat wat ze denken, doen en willen *verband houdt met de veranderingen die ze in de puberteit doormaken*; [MM4.1; MN 2.2]
- te onderzoeken wat hun ambities en hun *toekomstverwachtingen* zijn, hun talenten en ontwikkelingsmogelijkheden; *hoe ze die gericht kunnen inzetten bij het maken van een keuze voor een sector, profiel en/of vakkenpakket*; [MM6.1] [BDW 4: onderzoeken]
- uit te drukken en te onderzoeken met welke groep(en) in cultuur en samenleving ze zich verbonden voelen *en waarom, en wat dat voor hen zelf betekent*; [MM6.2] [BDW 4: onderzoeken]
- *uit te drukken wat hun idealen en overtuigingen zijn*; [BDW 5: waarheidszin; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- te onderzoeken in welke mate hun identiteit gevormd is en wordt door *leeftijdgenoten*, groepsidentiteiten, tradities, hun eigen mogelijkheden en beperkingen en die van anderen, *en hoe dat alles hen dat helpt of hindert om te experimenteren met rollen of identiteitsposities*; [MM6.1; 6.2; BDW 4: onderzoek]
- *relaties te leggen* tussen verschillende aspecten die hun identiteit mede vormgeven *en mogelijk met elkaar op gespannen voet staan*: gender, levensbeschouwelijke en religieuze achtergrond, *sociaal-culturele achtergrond, politieke en seksuele oriëntaties; regionale en/of nationale identiteit(en) en/in een verenigd Europa*; [MM6.1; 6.2; NE3.1; MVT5.1] [BDW 1: beraad; BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- te reflecteren op (schoonheid)idealen, beelden van gender en van seksualiteit zoals die gerepresenteerd worden in/op (sociale) media, en hoe zij zich daar bewust toe willen verhouden. [DG1.2; MM7.2] [BDW 9: ethisch redeneren en handelen]

### Fase 4: Aanbevelingen VO-bovenbouw

In de bovenbouw lopen de levens van jongeren verder uit elkaar. Ze zitten in verschillende sectoren en profielen en bereiden zich voor op verschillende beroepen of studies. Via baantjes, stages en vrijwilligerswerk nemen ze ook deel aan andere maatschappelijke contexten. De burgerschapsontwikkeling richt zich op het ontwikkelen van zelfbewuste jongvolwassenen die keuzes maken voor vervolgoopleidingen in mbo, hbo of wo.

Voor zover het leerlingen betreft in het vmbo verdient het aanbeveling de doelen zoals geformuleerd voor vo onderbouw op dezelfde manier te stellen, en deze waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en Loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB).

Voor zover het leerlingen betreft in de bovenbouw van havo/vwo, verdient het aanbeveling de vaardigheden die zijn geoefend in de doorlopende leerlijn te verrijken en te verdiepen in de context van sectoren, profielen, vakken en de school als geheel.



Dat leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Laat leerlingen reflecteren op de rol van emoties en overtuigingen in het eigen handelen, om zo nodig dat handelen en die overtuigingen bij te stellen en/of die emoties te onderzoeken.
- Nodig leerlingen uit zich over de denk- en ervaringswereld van anderen te informeren en die voor zover mogelijk vanuit een binnenperspectief te onderzoeken en te beschrijven.
- Laat leerlingen breed onderzoeken wat hun ambities en hun toekomstverwachtingen zijn in relatie tot hun talenten en hun ontwikkelmogelijkheden; laat hen dit gericht inzetten bij het maken van een zelfstandige en gerichte keuze voor een beroep, vervolgopleiding en vrije tijd.
- Laat leerlingen analyseren hoe en reflecteren op de mate waarin hun identiteit mede gevormd is en wordt door hun eigen mogelijkheden en beperkingen, door leeftijdsgenoten en groepsidentiteiten, en geef hen de ruimte en de rolmodellen om daar als individu een eigen positie tegenover in te kunnen nemen.
- Nodig leerlingen via een breed leerstofaanbod uit om relaties te leggen tussen verschillende aspecten die identiteit in het algemeen vormgeven en dit te betrekken op hun eigen ontwikkeling, toen, nu en straks; binnen de school en daarbuiten.
- Vraag leerlingen uit te leggen met welke de groep(en) in cultuur, samenleving en politiek ze zich verbonden voelen en wat dat voor hun handelen als individu en als burger betekent.
- Prikkel leerlingen om te onderbouwen en te verantwoorden wat hun idealen en overtuigingen zijn, ook in het licht van de zgn. mondiale thema's.
- Betrek in examenprogramma's fases 4 van de burgerschapsvormende vaardigheden 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8 en 9

#### **Toelichting bij bouwsteen 4: Identiteit**

##### **Complexiteit**

De ontwikkeling van complexiteit is in bouwsteen 4 uitgewerkt via mate van bewustzijn; cognitieve ontwikkeling, verbaliseren/argumenteren en mate van zelfstandigheid c.q. het handelingsvermogen

- *Bewustzijn*: van een onbewust via een bewust naar een (zelf)kritisch beeld van de eigen identiteit
- *Cognitie*: Van een beperkt aantal tot een reeks aan aspecten van de eigen identiteit; van een eenvoudige naar een gelaagde, potentieel conflicterende set identiteitsaspecten
- *Verbaliseren/argumenteren*: van het verwoorden via het beweren tot het funderen van waarnemingen, overtuigingen en idealen
- *Handelingsvermogen*: van het begeleid tot het zelfstandig maken van onderwijs- en beroepskeuzes, en de keuze voor bewuste eigenheid

##### **Brede vaardigheden**

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan



### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen**

In de bouwstenen 'Identiteit' oefenen leerlingen met vrijwel alle burgerschapsvormende denk- en werkwijzen:

- **BDW 1: beraad:** Conflicten gewelddoos oplossen, streven naar consensus en omgaan met ambiguïteit.
- **BDW 3: handelingsvermogen.** Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek.** Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 5: waarheidszin.** Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- **BDW 6: empathie 1.** Zich in de situatie en beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
- **BDW 7: empathie 2.** Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen.** Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen.** Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

### **Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 4 over *identiteit* hangt nauw samen met bouwsteen 5 over *diversiteit* en 6 over *solidariteit*.

In bouwsteen 4 staat de ontwikkeling van de eigen identiteit centraal. Die ontwikkeling is niet op zichzelf leerstof, maar kent wel eigen inhouden, en staat in direct verband met de kennis en vaardigheden in bouwsteen 5 – waarin de diversiteit van mensen en de samenleving centraal staat. Dat vloeit in bouwsteen 6 samen in leren over en leren door gelijkwaardigheid en solidariteit. Voor een meer uitgebreide uitleg over de opbouw en samenhang van de bouwstenen 4 en 5 zie: addendum samenhang bouwstenen 4 & 5

### **Samenhang met andere leergebieden**

Bouwsteen 4 over *identiteit* hangt samen met:

- de bouwstenen 2.2, 4.1, 5.1, 6.1 en 6.2 en 7.2 van het leergebied Mens en Maatschappij over *historische ontwikkeling, welzijn, waarden en idealen, mensbeeld en identiteit, cultuur en invloed en beïnvloeding*
- bouwsteen 4.1 (*bewegen betekenis geven*) van het leergebied Bewegen & Sport over beweegidentiteit
- bouwsteen 1.2 van Digitale Geletterdheid over *digitale data*.
- bouwsteen 2.2 van Mens en Natuur over *gezondheid* (met name seksualiteit en seksuele ontwikkeling)
- bouwstenen 3.1 van Nederlands en 5.1 Moderne Vreemde Talen over *meertaligheid*

De vaardigheid empathie, zoals ontwikkeld in de bouwstenen 4 en 5 van Burgerschap komt ook aan de orde in:

- Leergebied MM [Denk en werkwijze 'denken vanuit jezelf en de ander]
- Leergebied KC (empathie als onderdeel van kunstbeleving en -beschouwing)
- Leergebieden NE en MVT (empathie als onderdeel van literatuurbeleving en -beschouwing)



### **Toelichting op samenhang bouwstenen 4 en 5 (Identiteit en Diversiteit)**

Identiteit verwijst naar dat wat specifiek is voor een individu: dat wat de leerling is en hoe de leerling zich ontwikkelt door na te denken over hoe hij of zij wil zijn. Individuen ontwikkelen zich in een gezin, een gemeenschap, een culturele of sociale groep. Ik, de ander, mijn groep(en) en de groepen van anderen staan dus in wisselwerking met elkaar.

In een democratische rechtsstaat vragen we van een burger dat hij of zij zich als individu uitsprekt over zaken van publiek belang. Haar of zijn persoonlijke en sociale identiteit(en) heeft daarmee formeel niets te maken. Toch bepaalt die identiteit en bepalen die identiteiten mede hoe zij of hij zich tot anderen en tot maatschappelijke en ethische vraagstukken verhoudt.

In bouwsteen 4 gaat het om de ontwikkeling van een persoonlijke identiteit als aspect van of voorwaarde voor het burgerschap van de leerling. Die identiteitsontwikkeling is nadrukkelijk van hem of haar, en vindt ook zonder en buiten de school plaats. Goed onderwijs kan deze ontwikkeling ondersteunen met een aanbod dat leerlingen een breed pallet aan identificatiemogelijkheden biedt en hen erbij helpt hun voorkeuren en talenten op het spoor te komen. Ook kan zij ondersteunen bij het ontwikkelen van vaardigheden die helpen om tot zelfontplooiing en -expressie te komen en bewust keuzes te maken die bij hem of haar passen.

Bouwsteen 4 biedt een doorlopende leerlijn voor identiteitsontwikkeling met een focus op het individu. Dit proces voltrekt zich niet zonder anderen; besef van wie je bent en wilt zijn ontwikkelen leerlingen vooral door zich te spiegelen met anderen. Bouwsteen 4 kan daarom niet los gezien worden van bouwsteen 5, waarin de omgang met anderen en de diversiteit van de samenleving centraal staan. Ook het aanbod dat in bouwsteen 4 is uitgewerkt hangt sterk samen met het leren in en over de wereld, zoals beschreven in bouwsteen 5 en de andere bouwstenen. Een en ander vloeit samen in bouwsteen 6, waarin noties van solidariteit en rechtvaardigheid centraal staan, en de zorg om een samenleving waarin diversiteit gevierd kan worden.



## Bouwsteen BU05A: Diversiteit

### Fase 1: po onderbouw

In de onderbouw van het primair onderwijs verkennen leerlingen spelenderwijs verschillende aspecten van hun identiteit in relatie tot de ander. Naarmate zij zich meer bewust worden van zichzelf, op andere plekken komen en zich gaan spiegelen aan rolmodellen, nemen ze bewust of onbewust verschillen waar zoals: culturele achtergronden en fysieke kenmerken. Zij leren en begrijpen dat er verschillen en overeenkomsten zijn.

Leerlingen leren:

- de primaire emoties met de bijbehorende lichaamstaal van een ander te herkennen en benoemen; [MM4.1; 7.2] [BDW 6: empathie 1]
- de grenzen (emotioneel en fysiek) van de ander te herkennen en daar rekening mee te houden; [MM4.1; 7.2; BS6.1] [BDW 6: empathie 1]
- fysieke kenmerken van zichzelf te benoemen en te vergelijken met de ander; [NL?] [BDW 2: communicatie]
- over vriendschap en verliefdheid; [MM4.1; MN2.2]
- de eigen gezinssituatie en de thuiscultuur te vergelijken met die van een ander; [NE3.1; MVT3.1; MM6.2] [BDW 2: communicatie]
- woorden te geven aan wat de ander doet en wil en ontdekt daarin overeenkomsten en verschillen; [BDW 2: communicatie, BDW 6: empathie1]
- samen en/of met hulp van anderen onderlinge conflicten vreedzaam op te lossen. [MM7.3] [BDW 1: beraad; BDW 6: empathie1]

### Fase 2: po bovenbouw

In de bovenbouw van het primair onderwijs leren leerlingen zich verder te verplaatsen in klasgenoten en andere mensen in hun sociale omgeving. Ze spiegelen zich aan andere rolmodellen in media en identificeren zich hiermee. Op school verdiepen ze zich in de overeenkomsten en verschillen tussen mensen die andere achtergronden, mogelijkheden en oriëntaties hebben.

Leerlingen leren:

- *hoofdzaken over religieuze en levensbeschouwelijke stromingen die in de pluriforme samenleving een rol spelen;* [MM6.2]
- *over seksualiteit, verschillende seksuele oriëntaties en expressies van gender;* [MN2.2]
- de grenzen (emotioneel, fysiek en seksueel) van anderen herkennen en daar rekening mee te houden; [MM4.1; 7.2; BS6.1] [BDW 6: empathie 1]
- *de secundaire emoties van de ander te herkennen en te benoemen en te anticiperen op reacties van anderen op het eigen handelen;* [MM4.1] [BDW 6: empathie 1]
- *uit te wisselen over wat gedeelde en verschillende waarden, overtuigingen, idealen en toekomstverwachtingen zijn;* [MM5.1; KC2.1] [BDW 2: communicatie; BDW 7: empathie 2]
- *verschillen en overeenkomsten tussen mensen te herkennen, te benoemen, en in aanzet te verklaren;*
- *hoe groepsgedrag en sociale media de houdingen het gedrag van klasgenoten mede kunnen verklaren.* [MM7.2; DG1.2] [BDW 8: moreel oordelen en handelen; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]

## Bouwsteen BU05B: Diversiteit

### Fase 3: onderbouw vo

In de onderbouw van het VO verdiepen leerlingen zich in de identiteit van de ander. Door het ontmoeten van de ander en een dialoog aan te gaan over onderwerpen waarover verschillend kan worden gedacht, wordt de eigen identiteit uitgedaagd en ontwikkelen leerlingen inzicht in en respect voor andere opvattingen en manieren om in het leven te staan.



Leerlingen leren:

- over het ontstaan van een diverse samenleving in Nederland in de context van een globaliserende wereld; [MM6.2; 8.2]
- aspecten van de emancipatie van verschillende groepen mensen in de geschiedenis; [MM6.1]
- hoofdzaken over religieuze en levensbeschouwelijke stromingen in Nederland *en de wereld*; [MM6.2]
- *rekening te houden de grenzen van anderen en die op basis van gemaakte afspraken actief te helpen bewaken*; [BDW 6: empathie 1; BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- zich binnen hun mogelijkheden in de beleving en het perspectief van de ander te verplaatsen; [BDW 7: empathie 2]
- rekening te houden met het welbevinden van anderen en hun overwegingen en gedrag, inclusief hun taaluitingen, gericht aan situaties te passen; [NE3.1; MVT3.1; BS6.1] [BDW 6 & 7: empathie 1 & 2]
- te herkennen waar beperkingen liggen in de communicatie met anderen en te zoeken naar mogelijkheden om daarop te handelen; [NL3.1, MVT3.1] [BDW 2: communicatie; BDW 4: onderzoek]
- overeenkomsten en verschillen in waarden en overtuigingen te herkennen, te bespreken en te wegen, verschillen van inzicht onderzoeken als verschillende claims op waarheid en deze naast elkaar kunnen laten bestaan; [KC7.1] [BDW 1: beraad; BDW 5: waarheidszin]
- rekening te houden met de idealen en toekomstverwachtingen van anderen.

#### **Fase 4: Aanbevelingen VO-bovenbouw**

Voor zover het leerlingen betreft in het vmbo verdient het aanbeveling de doelen, zoals die in deze bouwsteen geformuleerd zijn voor vo onderbouw in de examenprogramma's op dezelfde manier te stellen en ze te verrijken en te verdiepen door ze waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding.

Voor zover het leerlingen betreft in de bovenbouw van havo en vwo verdient het aanbeveling de doorlopende leerlijn in de ontwikkeling van burgerschapsvaardigheden voort te zetten en deze te verbinden met het leren in vakken en profielen, in examenprogramma's, maar ook in de school als geheel. Dat leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Geef vraagstukken rond diversiteit een plek in examenprogramma's voor vakken of leergebieden.
- Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen over diversiteitsvraagstukken in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele identiteit(en) en collectieve identiteit(en).
- Betrek diversiteitsvraagstukken actief op de mondiale thema's globalisering, duurzaamheid en gezondheid en laat leerlingen deze in relatie tot elkaar op morele en ethische dimensie onderzoeken.
- Laat leerlingen nadenken over de mate waarin vraagstukken van diversiteit te maken hebben gehad en mogelijk zullen hebben met hun eigen carrièreperspectieven en de te kiezen vervolgopleiding.
- Daag leerlingen uit om de denk en ervaringswereld van mensen met andere overtuigingen, rechten en mogelijkheden vanuit hun context te verstaan; laat hen de overeenkomsten en verschillen tussen waarden (geloofs-)overtuigingen en cultureel bepaalde uitdrukkingvormen en levenswijzen van de eigen andere groepen en verschillen analyseren.
- Betrek in examenprogramma's fases 4 van alle burgerschapsvormende denk- en werkwijzen.





## Toelichting bij bouwsteen 5: Diversiteit

### **Complexiteit**

De ontwikkeling van complexiteit is in bouwsteen 5 uitgewerkt via mate van bewustzijn; cognitieve ontwikkeling, empathisch vermogen, verbalisering/argumentatieve vaardigheid en mate van zelfstandigheid c.q. het handelingsvermogen.

- *Bewustzijn*: van geen bewuste via een bewuste waarneming van verschillen tussen mensen naar een geïnformeerd en breed beeld van diversiteit en diversiteitsvraagstukken in de samenleving
- *Cognitie*: Van de waarneming van een beperkt aantal tot een reeks aan verschillen tussen (en binnen) mensen in een diverse samenleving
- *Empathie*: van (onbewuste) emotionele empathie naar (bewuste, geïnformeerde) cognitieve empathie.
- *verbalisering/ argumentatie*: van het verwoorden van indrukken via het beweren van meningen tot het wegen en funderen van waarnemingen, overtuigingen en idealen
- *Handelingsvermogen*: van het begeleid tot het zelfstandig maken van keuzes tot zelfstandig functioneren als burger

### **Brede vaardigheden**

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen**

In de bouwsteen '*Diversiteit*' oefenen leerlingen met alle burgerschapsvormende denk- en werkwijzen:

- **BDW 1: beraad**: Conflicten gewelddoos oplossen, streven naar consensus en omgaan met ambiguïteit.
- **BDW 2: communicatie**. In communicatieve situaties, zoals dialoog, debat en discussie, bijdragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.
- **BDW 3: handelingsvermogen**. Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek**. Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 5: waarheidszin**. Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- **BDW 6: empathie 1**. Zich in de situatie en beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
- **BDW 7: empathie 2**. Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen**. Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen**. Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.



### **Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 5 over *diversiteit* hangt nauw samen met bouwsteen 4 over *identiteit* en 6 over *solidariteit*. In bouwsteen 4 staat de ontwikkeling van de eigen identiteit centraal. Die ontwikkeling is niet op zichzelf leerstof, maar kent wel eigen inhoud, en staat in direct verband met de kennis en vaardigheden in bouwsteen 5 – waarin de diversiteit van mensen en de samenleving centraal staat. Dat vloeit in bouwsteen 6 samen in leren over en vooral leren gelijkwaardigheid en solidariteit. Voor een meer uitgebreide uitleg over de opbouw en samenhang van de bouwstenen 4 en 5 zie: addendum samenhang bouwstenen 4 & 5

### **Samenhang met andere leergebieden**

De bouwsteen *Diversiteit* van Burgerschap hangt samen met:

- bouwstenen 4.1, 5.1, 6.1, 6.2, 7.1, 7.2, 7.3 en 8.1 van Mens en Maatschappij over *welzijn, ethiek, diversiteit, cultuur, macht en gezag, invloed en beïnvloeding, samenwerking en conflict, globalisering*
- bouwsteen 3.1 van Nederlands: *meertaligheid*
- bouwsteen 3.1 van Moderne Vreemde Talen: *interculturele communicatie*
- bouwstenen 2.1 en 7.1 van Kunst en Cultuur: *uitdrukken door middel van kunst, actieve deelname aan culturele en kunstzinnige activiteiten*
- bouwsteen 6.1 van Bewegen en Sport: *Samen bewegen*
- bouwsteen 2.2 van Mens en Natuur: over *gezondheid* (te weten over seksualiteit)
- bouwsteen 1.2 van Digitale Geletterdheid: *digitale data*



## Bouwsteen BU06A: Solidariteit

### **Fase 1: po onderbouw**

In de onderbouw van het primair onderwijs ontdekken leerlingen overeenkomsten en verschillen tussen elkaar. Ze ervaren wat het is om deel uit te maken van groepen en dat binnen groepen de overeenkomsten en verschillen een rol spelen. In het samen spelen ontwikkelen leerling te geven en te nemen, partij te kiezen en ontstaan gevoelens van empathie en solidariteit. Het besef ontstaat dat zichzelf of anderen soms ongelijkwaardigheid behandeld worden.

Leerlingen leren:

- eenvoudige taken en problemen zelfstandig dan wel in overleg uit te voeren of op te lossen, met respect voor de afspraken die onderling gemaakt zijn; [MM7.3; BS6.1] [BDW 1: beraad; BDW 3: handelingsperspectief]
- te benoemen wat ze zelf nodig hebben; te zien wat anderen nodig hebben en wat dat betekent voor hun eigen handelen; [BDW 6: empathie 1; BDW 7: empathie 2]
- in concrete situaties te herkennen en te benoemen wat ze eerlijk vinden of oneerlijk, goed of slecht, en wat dat kan betekenen voor hun handelen; [MM3.2; 5.1] [BDW 8: moreel oordelen en handelen;]
- over in- en uitsluiting en pesten in de klas. [MM4.1]

### **Fase 2: po bovenbouw**

In de bovenbouw gaan de ontwikkeling uit de onderbouw door en wordt het besef van sociale verhoudingen versterkt. Leerlingen ervaren processen van in- en uitsluiting op persoonlijk niveau en zien deze processen ook terug in de samenleving. Concepten als gelijkwaardigheid en gelijke rechten en de tegenpolen daarvan zijn voor leerlingen in deze leeftijd te begrijpen. Leerlingen kunnen rekening houden met de ander en vanuit rechtvaardigheidsbesef op te (willen) komen voor anderen en anderen te helpen.

Leerlingen leren:

- *taken en problemen zelfstandig of in overleg uit te voeren of op te lossen met respect voor de afspraken die onderling gemaakt zijn; onder begeleiding doelen te stellen en werkwijzen te bepalen voor werk dat je alleen of samen doet;* [MM7.3; BS6.1] [BDW 1: beraad; BDW 3: handelingsperspectief]
- manieren om voor hun eigen belangen en die van de groep op te komen; [BDW 3: handelingsvermogen; BDW 6: empathie1]
- manieren om voor concrete anderen hier en daar op te komen (dat kind in die omstandigheid); [BDW: handelingsvermogen; BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- voorbeelden van uitsluiting, onrechtvaardigheid, discriminatie en ongelijke behandeling in de eigen omgeving en in het land te herkennen en te benoemen. [MM5.1] [BDW 7: empathie 2; BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- manieren om kwesties rond solidariteit op of in de omgeving van de school te onderzoeken, aan te kaarten en zo mogelijk op te lossen, daar een keuze in te maken en daar zo mogelijk gevolg aan te geven; [BDW 3: handelingsperspectief; BDW 4: onderzoek]

## Bouwsteen BU06B: Solidariteit

### **Fase 3: onderbouw vo**

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs kunnen leerlingen zich binnen de eigen leefomgeving verhouden tot maatschappelijke vraagstukken in het perspectief van solidariteit. Ze ontwikkelen inzicht in de samenhang tussen het eigen belang, het belang van anderen en het algemeen belang. Ze leren keuzes te maken in het omgaan met deze vraagstukken en dat deze gevolgen hebben voor zichzelf en de omgeving, die samenhangen met ongelijkheid, discriminatie en in-/uitsluiting.



Leerlingen leren:

- zelfstandig of in overleg vraagstukken rond in- en uitsluiting, rechtvaardigheid en solidariteit te onderzoeken; de ruimte die er is om daarin verandering te brengen te onderzoeken en zo mogelijk te gebruiken; <sup>[MM 5.1]</sup> [BDW 3: handelingsperspectief; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- in te zien dat mensen verschillende belangen, overwegingen en principes hebben en het eigen handelen en dat van anderen af te wegen tegen solidariteit en rechtvaardigheid; <sup>[KC 7.1]</sup> [BDW 2: communicatie; BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- ethische dimensies van vraagstukken rond solidariteit en rechtvaardigheid te herkennen, te onderzoeken en af te wegen; [BDW 4: onderzoek; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]

#### **Fase 4: aanbevelingen bovenbouw vo**

In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs kunnen leerlingen zich verhouden tot maatschappelijke vraagstukken. Ze leren keuzes te maken hoe ze moeten omgaan met de vraagstukken en leren hun eigen handelen te verantwoorden. Zij zijn zich ervan bewust dat hun keuzes en handelen gevolgen hebben voor zichzelf en de omgeving.

Voor zover het leerlingen betreft in het vmbo verdient het aanbeveling de doelen, zoals geformuleerd voor vo onderbouw in de examenprogramma's op dezelfde manier te stellen, maar ook te verrijken en te verdiepen door ze waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Voor zover het leerlingen betreft in de bovenbouw van havo en vwo verdient het aanbeveling de doorlopende leerlijn in de ontwikkeling van burgerschapsvaardigheden voort te zetten en deze te verbinden met het leren in vakken en profielen, in examenprogramma's, maar ook in de school als geheel. Dat leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Geef vraagstukken van rechtvaardigheid en solidariteit een plek in examenprogramma's voor vakken of leergebieden.
- Daag hen uit om ruimte voor zich en anderen om rechtvaardigheid en solidariteit te bevorderen bewust te gebruiken, na te denken over mogelijkheden om die ruimte voor zichzelf en voor ander te vergroten en hierop zo mogelijk te handelen.
- Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen over vragen van rechtvaardigheid en solidariteit in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele wensen en collectieve belangen.
- Betrek thema's rond rechtvaardigheid en solidariteit structureel op een of enkele mondiale thema's (duurzaamheid, globalisering, gezondheid en technologische ontwikkelingen) en laat leerlingen deze in relatie tot elkaar op morele en ethische dimensie onderzoeken.
- Laat leerlingen nadenken over de mate waarin vraagstukken van rechtvaardigheid en solidariteit te maken hebben gehad en mogelijk zullen hebben met hun eigen carrièreperspectieven en de te kiezen vervolgopleiding.
- Betrek in examenprogramma's in ieder geval fases 4 van de burgerschapsvormende denk- en werkwijzen 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9.

#### **Toelichting op bouwsteen 6: Solidariteit**

##### **Complexiteit**

De ontwikkeling van complexiteit is in bouwsteen 6 uitgewerkt hoofdzakelijk uitgewerkt in termen van handelingsvermogen, belevingswereld, complexiteit van relaties en morele betrokkenheid.

- *Handelingsvermogen*: van het verrichten van taken via het stellen van doelen naar mogelijke plannen voor (collectief) handelen in de wereld.
- *Belevingswereld*: van het eigen handelen in de klas en op school via het handelen van zelf en groepen in het land en in de wereld.
- *Complexiteit*: van relaties van zelf met ander via het functioneren van en in grotere groepen tot besef van complexe vraagstukken en relaties op wereldschaal.



- *Morele betrokkenheid*: van regelgeleid handelen tot besef van wederkerigheid in relaties en handelen tot meer zelfbewustzijn in moreel oordelen en handelen/ tot morele autonomie.

### **Brede vaardigheden**

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen**

In de bouwstenen 'Identiteit' oefenen leerlingen met alle burgerschapsvormende denk- en werkwijzen:

- **BDW 1: beraad**: Conflicten gewelddoos oplossen, streven naar consensus en omgaan met ambiguïteit.
- **BDW 2: communicatie**. In communicatieve situaties, zoals dialoog, debat en discussie, bijdragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.
- **BDW 3: handelingsvermogen**. Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek**. Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 6: empathie 1**. Zich in de situatie en beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
- **BDW 7: empathie 2**. Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen**. Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen**. Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

### **Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 6 over *solidariteit* hangt nauw samen met bouwsteen 4 over *identiteit* en 5 over *diversiteit*.

In bouwsteen 4 staat de ontwikkeling van de eigen identiteit centraal. Die ontwikkeling is niet op zichzelf leerstof, maar kent wel eigen inhouden, en staat in direct verband met de kennis en vaardigheden in bouwsteen 5 – waarin de diversiteit van mensen en de samenleving centraal staat. Dat vloeit in bouwsteen 6 samen in leren over en vooral leren gelijkwaardigheid en solidariteit. Voor een meer uitgebreide uitleg over de opbouw en samenhang van de bouwstenen 4 en 5 zie: addendum samenhang bouwstenen 4 & 5

### **Samenhang met andere leergebieden**

Bouwsteen 6 over *solidariteit* hangt samen met:

- bouwstenen 3.2, 4.1, 5.1, 7.3 van Mens en Maatschappij over *produceren en organiseren, welzijn, ethiek en samenwerking en conflict*
- bouwsteen 6.1 van Bewegen en Sport over *bewegen doe je samen*
- bouwsteen 7.1 van Kunst en Cultuur: *actieve deelname aan culturele en kunstzinnige activiteiten*



## Bouwsteen BU07A: Digitaal samenleven

### **Fase 1: po onderbouw**

In de onderbouw van het primair onderwijs beginnen leerlingen verschillende mediabronnen te gebruiken. Hiermee communiceren ze met anderen en zoeken en/of ontvangen ze informatie. Mediagebruik zal veelal spontaan en spelenderwijs plaats vinden, al dan niet op initiatief van de school. In deze fase moeten kinderen al inzicht ontwikkelen in de gevolgen van media-uitingen voor anderen en een kritische houding ten opzichte van ontvangen informatie. Gezien de complexiteit hiervan is de rol van volwassenen hierbij van groot belang.

Leerlingen leren:

- verschillende vormen van (media)boodschappen te (her)kennen;
- verschillende functies, primaire doelstellingen en de reikwijdte van media te herkennen;
- hun eigen mediagebruik te onderzoeken; [BDW 4: onderzoek]
- over de invloed van mediaboodschappen op hun leefwereld. [BDW 5: waarheidszin]

### **Fase 2: po bovenbouw**

In de bovenbouw van het primair onderwijs krijgen leerlingen meer inzicht in het eigen mediagebruik. Ze krijgen iets meer inzicht in de bronnen die ze willen gebruiken of juist niet. Het bewustzijn van de wijze waarop media invloed heeft op beeldvorming, waarheidsvinding en identiteit neemt toe. Leerlingen leren gevaren van mediagebruik te herkennen en daarnaar te handelen: bepaalde media-uitingen vermijden of bij twijfel een volwassene inschakelen.

Leerlingen leren:

- dat bij digitaal communiceren ook omgangsregels gelden en kunnen deze toepassen; [DG5.1] [BDW 1: beraad; BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- hun eigen mediagebruik te onderzoeken, zich bewust te worden van de gevolgen en van de ethische aspecten hiervan; [BDW 4: onderzoek, BDW 2: communicatie]
- de betrouwbaarheid van bronnen te onderzoeken en de verschillen tussen betrouwbare en niet-betrouwbare informatiebronnen te benoemen; [DG5.1; NL6.1, RW5.1; 10.1] [BDW 5: waarheidszin]
- de gevolgen van digitaal communiceren en discussiëren voor henzelf en voor anderen te onderzoeken; [BDW 4: onderzoek, BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- over verschillende vormen van media(boodschappen) en hun invloed op hun eigen leefstijl en die van anderen; [BDW 5: waarheidszin]
- zorg te dragen voor eigen digitale veiligheid en die van anderen. [BDW 6: empathie 1]

## Bouwsteen BU07B: Digitaal samenleven

### **Fase 3: onderbouw vo**

In de onderbouw van het voortgezet onderwijs krijgen leerlingen inzicht in het eigen mediagebruik en dat van de ander. Ze leren dat media invloed hebben op het sociale en politieke leven door wat er op hen afkomt, en waar informatie vandaan komt. Ze ontdekken ook om zelf actief te participeren in online *communities* en discussies. Het is van belang om te blijven wijze op communicatie- en omgangsvormen in echte en online situaties.

Leerlingen leren:

- over het gebruik en de functies van media in het politieke domein, vroeger en nu, inclusief de rol en werking van propaganda; [DG5.1; MM5.2, 2.2]
- hun eigen mediagebruik te onderzoeken, zich bewust te worden van de gevolgen en de ethische aspecten hiervan *en leren hierover een gesprek te voeren*; [BDW 4: onderzoek; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]



- dat verschillende vormen van media (boodschappen) invloed kunnen hebben *op hun eigen gedrag, imago en identiteit, die van anderen en hun kijk op de wereld*; [BDW 5: waarheidszin, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- de invloed van wereldwijd publiceren en de consequenties daarvan te onderzoeken; [BDW 4: onderzoek]
- de betrouwbaarheid van bronnen te onderzoeken en het effect van het gebruik van betrouwbare versus niet-betrouwbare informatie te analyseren; [NL6.1, RW5.2, 10.1] [BDW 5: waarheidszin, BDW 4: onderzoek]
- de eigen privacy en veiligheid en die van anderen te bewaken en te respecteren; [BDW 3: handelingsvermogen; BDW 6: empathie 1]
- over relaties tussen media, identiteit en privacy en hoe anonimiteit hierbij een rol speelt. [DG5.1]

#### **Fase 4: Aanbevelingen VO bovenbouw**

Voor zover het leerlingen betreft in het vmbo verdient het aanbeveling de doelen, zoals geformuleerd voor vo onderbouw in de examenprogramma's op dezelfde manier te stellen, maar ook te verrijken en te verdiepen door ze waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding (LOB). Voor zover het leerlingen betreft in de bovenbouw van havo en vwo verdient het aanbeveling de doorlopende leerlijn in de ontwikkeling van burgerschapsvaardigheden voort te zetten en deze te verbinden met het leren in vakken en profielen, in examenprogramma's, maar ook in de school als geheel. Dat leidt tot de volgende aanbevelingen:

- Laat de rollen en functies van de media in het publieke en het politieke domein, vroeger, nu en zo mogelijk in de toekomst onderzoeken, inclusief de rol en werking van propaganda, desinformatie en het ontstaan van gescheiden informatie-circuits.
- Besteed aandacht aan de invloed van media op de parlementaire democratie en in de pluriforme samenleving.
- Bespreek en analyseer de invloeden van de verschillende vormen van media (boodschappen) op sociale interactie en persoonlijke levenssfeer/vrijheid/privacy/veiligheid.
- Maak duidelijk hoe commerciële, politieke, ideologische of levensbeschouwelijke kleuring in mediaboodschappen te herkennen is.
- Denk na over ethische dimensies, perspectieven en aanspraken van mediaboodschappen, in relatie tot eigen media gebruik.
- Betrek bij toekomstige ontwikkelingen alle Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen.

#### **Toelichting bij bouwsteen 7: Digitaal samenleven**

##### **Complexiteit**

De complexiteit in de fasen van de bouwsteen kent een opbouw op basis van belevingswereld en handelingsperspectief

- *Belevingswereld*: van eigen gebruik van media in de directe omgeving via het gebruik van anderen naar media-gebruik in het algemeen.
- *Handelingsperspectief*: van onberedeneerd eigen gebruik via geïnformeerd en bewust gebruik van media met oog voor anderen, tot inzicht in en reflectie op mediagebruik in het algemeen en de invloed op zelf, anderen en op complexe maatschappelijke processen.

##### **Brede vaardigheden**

De volgende brede vaardigheden komen voor in de set bouwstenen:

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren



- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen (BDW)**

In bouwsteen 7 *Digitaal samenleven* oefenen leerlingen met alle burgerschapsvormende denk- en werkwijzen:

- **BDW 1: beraad:** Conflicten gewelddoos oplossen, streven naar consensus en omgaan met ambiguïteit.
- **BDW 2: communicatie.** In communicatieve situaties, zoals dialoog, debat en discussie, bijdragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.
- **BDW 3: handelingsvermogen.** Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek.** Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 5: waarheidszin.** Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- **BDW 6: empathie 1.** Zich in de situatie en beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
- **BDW 7: empathie 2.** Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen.** Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen.** Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

### **Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 7 *Digitaal samenleven* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied burgerschap:

- *Identiteit* (BU 4) en *Diversiteit* (BU 5) waarbij het gaat om de invloed van media op de eigen identiteit en die van de ander.
- *Solidariteit* (BU 6) waarbij het gaat om het effect van het mediagedrag, de gemaakte keuzes en de daarbij komende verantwoordelijkheden.
- *Globalisering* (BU 9) waarbij het ook gaat om reikwijdte en invloed van media wereldwijd
- *Technologisch Burgerschap* (BU 10) waarbij het gaat om reflectie op technologie als zodanig – waaronder digitale technologie.

### **Samenhang met andere leergebieden**

Bouwsteen 7 *Digitaal samenleven* hangt samen met:

- Bouwsteen 5.1 van Digitale Geletterdheid *over de digitale burger.*
- Bouwsteen 6.1 van Nederlands *over kritisch (digitale) informatie verwerken.*
- Bouwstenen 5.2 (*data en statistiek*) en 10.1 van Rekenen en wiskunde, de werkwijze *logisch redeneren.*
- Bouwstenen 2.2 en 7.2 van Mens en Maatschappij: *historische ontwikkeling en invloed en beïnvloeding.*





## Bouwsteen BU08A: Duurzaamheid

### Fase 1: po onderbouw

In de onderbouw van het PO ontdekken leerlingen dat de eigen leefomgeving niet statisch is en constant verandert. Zij leren hierover aan de hand van betekenisvolle voorbeelden in de eigen omgeving waarbij sprake is van een samenspel van verschillende invloeden. Zij leren in concrete situaties ook dat zij zelf invloed uit kunnen oefenen op de leefomgeving.

Leerlingen leren:

- duurzaamheid en duurzame keuzes aan de hand van betekenisvolle voorbeelden te herkennen; [MM1.1, MM9.1, MN2.1, DG8.1] [BDW 4: onderzoek, BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- kennis te maken met duurzaam gedrag in de eigen omgeving. [BDW 3: handelingsvermogen, BDW 4: onderzoek]

### Fase 2: po bovenbouw

In de bovenbouw van het PO worden leerlingen zich er meer bewust van dat hun gedrag en daarbij gemaakte keuzes invloed hebben op de (verandering van de) leefomgeving. Ook neemt het besef toe dat er verschillende waarden, belangen en invloeden (op ecologisch, politiek, economisch en sociaal-cultureel terrein) zijn die deze leefomgeving beïnvloeden en dat deze tegenstrijdig kunnen zijn. Leerlingen worden uitgedaagd om kritisch na te denken over duurzaamheidsvraagstukken, hun eigen standpunten hierin en invloed hierop.

Leerlingen leren:

- over verschillende organisaties die opkomen voor duurzaamheid (lokaal, regionaal, nationaal, continentaal, mondiaal);
- duurzaamheid en duurzame keuzes aan de hand van betekenisvolle voorbeelden te herkennen *en beschrijven*; [MM 9.1, MN 2.1, DG 8.1] [BDW 4: onderzoek, BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- de betekenis van de begrippen *People, Planet, Prosperity* (PPP) aan de hand van voorbeelden te herkennen en te beschrijven; [DG8.1, MN2.1]
- welke spanningen er zijn tussen de waarden en belangen die aan PPP verbonden, en de invloed ervan op de leefomgeving, dichtbij en veraf, nu en later; [MM1.1, MN2.1] [BDW 8: moreel oordelen en handelen, BWD 9: ethisch redeneren en handelen]
- kritisch na te denken over hun eigen gedrag en keuzes, die van anderen en het effect daarvan op de leefomgeving, dichtbij en veraf, nu en later; [BDW 6: empathie, BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- na te denken over oplossingen voor duurzaamheidsvraagstukken (eventueel met gebruikmaking van de *sustainable development goals* (SDG) of andere duurzaamheidsdoelstellingen). [DG8.1, MN2.1; MM5.1] [BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]

## Bouwsteen BU08B: Duurzaamheid

### Fase 3: onderbouw vo

In de onderbouw van het VO breiden leerlingen hun kennis en vaardigheden rondom het concept duurzaamheid uit en ontwikkelen ze het vermogen om verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag en de (al dan niet duurzame) keuzes die zij maken.

Leerlingen leren:

- het concept duurzaamheid te onderzoeken en de verschijnselen en processen die invloed hebben op duurzaamheid en duurzame keuzes te herkennen, te beschrijven en in relatie tot elkaar te verklaren; [MM9.1, MN2.1] [BDW 3: handelingsvermogen, BDW 4: onderzoek, BDW 8: moreel oordelen en handelen]



- over de mondiale duurzaamheidsdoelstellingen van de VN (SDG of haar eventuele opvolgers) en de ambities van een groot aantal regeringen die zich hieraan geëngageerd hebben;
- de betekenis van de begrippen *People, Planet, Prosperity* aan de hand van voorbeelden te herkennen, te beschrijven en te onderzoeken; [DG8.1, MM1.1, MM9.1, MN2.1]  
[BDW 3: handelingsvermogen, BDW 4: onderzoek]
- over spanningen die er zijn tussen de waarden en belangen achter *People, Planet* en *Prosperity*, en over de invloed daarvan op de leefomgeving dichtbij en veraf, nu en later; [DG8.1, MM9.1, MN2.1] [BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- kritisch na te denken over en te reflecteren op het effect van hun gedrag op de leefomgeving, dichtbij en veraf, nu en later, en hier bewuste keuzes in te maken; [DG8.1, MM5.1, MN2.1] [BDW 7: empathie2, BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- over verschillende manieren en schaalniveaus waarop individuen en organisaties invloed uitoefenen op duurzaamheid (politiek, economisch en sociaal-cultureel), in positieve dan wel in negatieve zin; [MM9.1, MN2.1] [BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- na te denken over haalbare duurzame oplossingen voor vraagstukken en het draagvlak daarvoor op verschillende schaalniveaus (eventueel met gebruikmaking van de *sustainable development goals* (SDG) of andere duurzaamheidsdoelstellingen). [MM5.1, MN2.1] [BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]

#### **Fase 4: Aanbevelingen VO bovenbouw**

In de bovenbouw van het VO ontwikkelen leerlingen een gedifferentieerd beeld van verschillende concepten van duurzaamheid, van duurzaamheidsvraagstukken en van andere vraagstukken die hiermee samenhangen.

Voor zover het leerlingen in het vmbo betreft verdient het aanbeveling de doelen, zoals geformuleerd voor vo onderbouw, in de examenprogramma's op dezelfde manier te stellen maar ook te verrijken en te verdiepen door ze waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding. Voor zover het leerlingen betreft die in de bovenbouw zitten van havo en vwo, verdient het aanbeveling de eerder ingezette leerlijn rond duurzaamheid voort te zetten in de examenprogramma's. Hieruit vloeien de volgende aanbevelingen voort:

- Leg een relatie tussen duurzaamheidsvraagstukken die zich voordoen in het gekozen profiel of in een leergebied; laat onderzoeken welke duurzaamheidsmaatregelen daarin al getroffen zijn en welke denkbaar zijn.
- Stimuleer leerlingen om onderzoek te doen naar aspecten (cultureel, economisch, ethisch, technisch. etc.) die een rol spelen bij duurzaamheidsvraagstukken en hoe deze aspecten elkaar beïnvloeden. Differentieer daarbij per profiel of sector in de aard en de hoeveelheid te onderzoeken aspecten.
- Schenk aandacht aan praktisch werken aan de concrete oplossing van duurzaamheidsvraagstukken op kleine schaal.
- Betrek het thema duurzaamheid op een of enkele andere mondiale thema's (globalisering, gezondheid en technologische ontwikkelingen) door ze in relatie tot elkaar te bevragen.
- Laat leerlingen oefenen om gewogen standpunten in te nemen ten aanzien van aspecten van duurzaamheid in relatie tot het eigen leven en de mogelijke spanningsverhouding tussen individuele wensen en collectieve belangen.
- Laat leerlingen verschillende claims op waarheid zoals die in duurzaamheidsdebatten worden gedaan kritisch en waar nodig interdisciplinair onderzoeken.
- Laat leerlingen de bruikbaarheid en haalbaarheid van de *sustainable development goals* of van andere (mondiale) duurzaamheidsdoelstellingen in verband met duurzaamheidsvraagstukken evalueren en kritiseren, en zo mogelijk ook toepassen; laat hen onderzoek doen naar de mate waarin deze



duurzaamheidsdoelstellingen herkenbaar zijn in het beleid van Nederlandse overheden.

- Betrek bij toekomstige ontwikkelingen van examenprogramma's de burgerschapsvormende denk- en werkwijzen 3, 4, 5, 6, 7, 8 en 9.

### **Toelichting bij bouwsteen 8: Duurzaamheid**

#### **Complexiteit**

De complexiteit in bouwsteen 'Duurzaamheid' kent een opbouw op basis van belevingswereld, handelingsperspectief en in de mate en aard van betrokken factoren

- *Belevingswereld*: de leerlijn begint bij duurzaamheidsvraagstukken in de directe omgeving en breidt het aantal schaalniveaus waarop het vraagstuk onderzocht wordt uit
- *Handelingsperspectief*: het leren start hij het directe handelen in de eigen omgeving en gaat via vraagstukken om het niveau van de eigen omgeving en het land, waarop invloed nog denkbaar is, naar internationale niveau, waarin het handelingsperspectief van individuele mensen, maar ook van landen en bedrijven, ter discussie staat
- *Factoren*: de leerlijn kent een opbouw in complexiteit van dimensies van duurzaamheid (*people, planet, prosperity*); aspecten (politiek, economisch, sociaal-cultureel, mentaal, technologisch) en dimensies (tijd en plaats);
- Tenslotte borgt ook de koppeling aan de Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen een opbouw in complexiteit

#### **Brede vaardigheden**

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

#### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen**

In de bouwstenen 'Duurzaamheid' oefenen leerlingen met de volgende burgerschapsvormende denk- en werkwijzen:

- **BDW 3: handelingsvermogen.** Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek.** Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 5: waarheidszin.** Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- **BDW 6: empathie 1.** Zich in de situatie en beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
- **BDW 7: empathie 2.** Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen.** Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen.** Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

**Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 8 *Duurzaamheid* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied burgerschap:

- *macht en inspraak* (BU 2) waar het gaat om de wijze waarop besluiten worden genomen, o.a. ten aanzien van duurzaamheidsvraagstukken.
- *solidariteit* (BU 6) waarbij het gaat om het effect van het gedrag en de gemaakte keuzes op de leefomgeving en de verantwoordelijkheid die daarbij komt kijken.
- *globalisering* (BU 9). Duurzaamheidsvraagstukken hangen in veel gevallen samen met globalisering: mensen en ecosystemen op de wereld zijn met elkaar verbonden.
- *technologisch burgerschap* (BU 10). Technologie kan zowel de oorzaak zijn van duurzaamheidsproblemen als oplossingen daarvoor bieden.

**Samenhang met andere leergebieden**

Bouwsteen 8 *Duurzaamheid* hangt samen met de volgende leergebieden:

- Met bouwstenen 1.1, 5.1. en 9.1 van Mens en Maatschappij over *wereldbeeld, waarden en idealen* en *duurzame ontwikkeling*
- Met bouwsteen 2.1. van Mens en Natuur over *duurzaamheid*.
- Met bouwsteen 8.1 van Digitale Geletterdheid over *duurzaamheid*; de relatie met het leergebied digitale geletterdheid wordt zichtbaar in het onderwerp duurzame oplossingen.

De kennisbasis die ten grondslag ligt aan dit thema *duurzaamheid* is in samenwerking met het leergebied Mens & Maatschappij tot stand gekomen. De terminologie is afgestemd op de tekst '*begripsafbakening mondiale thema's*'.



## Bouwsteen BU09A: Globalisering

### **Fase 1: po onderbouw**

In de onderbouw van het PO zijn leerlingen nog weinig bewust van de omvang en complexiteit van de wereld. Toch komen ze aspecten van globalisering in hun omgeving tegen. Ze leren bijvoorbeeld dat hun speelgoed, kleren en eten vaak in andere delen van de wereld gemaakt worden. Op deze manier worden zij zich al meer bewust van de manier van deelname aan een wijde wereld. Daarnaast maken zij kennis met andere culturen in hun directe leefomgeving en via de media.

Leerlingen leren:

- over manieren waarop zij en klasgenoten verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld; [MM1.1, 8.1] [BDW 4: onderzoek, BDW 5: waarheidszin]
- gewoonten en gebruiken van zichzelf en klasgenoten te herkennen als komend uit verschillende streken en/of tradities. [MM1.1, 6.2] [BDW 4: onderzoek; BDW 6: empathie 1]

### **Fase 2: po bovenbouw**

In de bovenbouw van het PO worden leerlingen zich meer bewust van de wereld om zich heen en hoe ze hieraan deelnemen en invloed op uit oefenen. Zij maken kennis met enkele dimensies die een rol spelen binnen het globaliseringsvraagstuk, zoals economische vraagstukken (arm en rijk) en sociaal-culturele vraagstukken. Vormen van internationalisering variërend van vakanties tot migratie kunnen leiden tot reflectie op de eigen identiteit.

Leerlingen leren:

- over het Nederlands lidmaatschap van de EU en de VN; [MM7.1]
- op welke manieren zijzelf, klasgenoten *en andere mensen in Nederland* verbonden zijn met andere delen van wereld; [MM1.1; 8.1; MVT3.1] [BDW 7: empathie 2]
- over het gegeven dat er ondernemingen en organisaties zijn die internationaal opereren en niet gebonden zijn aan wetten en regels van landen; [MM3.2; 7.2; 8.1] [BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- over verschillende andere manieren waarop ze verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld: *productie, consumptie, ecologie, cultuur en media*; [MM1.1, 4.1; 8.1] [BDW 7: empathie 2]
- over de invloed van migratie op het samenleven in wijken, dorpen en steden; [MM1.1; 8.1]
- te onderzoeken wat de beschikbaarheid van producten uit de hele werelden de bereikbaarheid van andere werelddelen voor hen betekent; wat het voor anderen kan betekenen voor wie die beschikbaarheid en bereikbaarheid niet vanzelfsprekend is; [MM8.1] [BDW 4: onderzoek, BDW 5: BDW 6: empathie 1]
- een mening te vormen over en zo mogelijk te handelen op enkele morele of ethische vraagstukken die met globalisering samenhangen [BDW 2: communicatie, BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]

## Bouwsteen BU09B: Globalisering

### **Fase 3: onderbouw VO**

In de onderbouw van het VO ontwikkelen leerlingen meer inzicht in verschijnselen die samenhangen met globalisering, zoals de verwevenheid en onderlinge afhankelijkheid van landen en gebieden, migratie en verdelingsvraagstukken en reflecteren op hun eigen rol hierin. Zij ontwikkelen kennis van een aantal dimensies; economisch, sociaal-cultureel en politiek, waarin globalisering een rol speelt. Ook worden leerlingen zich bewust van hun (on)mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de wereld.



Leerlingen leren:

- over het Nederlands lidmaatschap van de EU, de VN en de medewerking aan verschillende vrijhandelsverdragen, en wat dit betekent voor de economie en voor politieke besluitvorming; [MM1.1, 3.2; 7.1]
- over de economische, culturele, politieke en historische achtergronden van het huidige proces van globalisering; [MM2.2; 8.1, 2.MN 2.2]
- over het gegeven dat er ondernemingen en NGO's zijn die groter en machtiger zijn dan nationale staten; [MM3.2; 8.1] [BDW 5: waarheidszin, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- over sociale en economische effecten van globalisering - of de angst daarvoor; [MM 6.1; 7.1; 8.1] [BDW 5: waarheidszin]
- vanuit verschillende perspectieven te onderzoeken hoe mensen uit alle delen van de wereld met elkaar verbonden zijn: productie, consumptie, dienstverlening; cultuur en media; politiek, technologie, ecologie en risico's; [MM1.1, 3.2; 8.1] [BDW 4: onderzoek]
- over migratiebewegingen wereldwijd en hoe deze bijdragen aan wederzijdse beïnvloeding en afhankelijkheid; een mening te vormen over de invloed van migratie op de cultuur en het samenleven in het land; [MM 6.2; 8.1] [BDW 4: onderzoek, BDW 5: waarheidszin]
- na te denken over manieren waarop zij invloed kunnen uitoefenen op problemen en structuren die groter zijn dan alleen Nederland en deze waar mogelijk en wenselijk te gebruiken. [MM3.1; 7.1; 8.1] [BDW 3: handelingsvermogen, BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]

#### **Fase 4: Aanbevelingen VO bovenbouw**

In de bovenbouw van het VO leren leerlingen dat globalisering wederzijdse afhankelijkheden creëert en uitwisseling op diverse vlakken mogelijk maakt, te denken valt hierbij aan economische, sociale, politieke, culturele en technologische ontwikkelingen. Hierdoor worden ze zich bewust van hun (on)mogelijkheden om invloed uit te oefenen op hun omgeving als onderdeel van wereldomspannende systemen en maken hierin keuzes.

Voor zover het leerlingen in het vmbo betreft verdient het aanbeveling de doelen, zoals geformuleerd voor vo onderbouw, in de examenprogramma's op dezelfde manier te stellen maar ook te verrijken en te verdiepen door ze waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding.

Voor zover het leerlingen betreft die in de bovenbouw zitten van havo en vwo, verdient het aanbeveling de eerder ingezette leerlijn rond duurzaamheid door te trekken naar de examenprogramma's. Hieruit vloeien de volgende aanbevelingen voort:

- Zorg ervoor dat globalisering een thema is in diverse vakken en profielen.
- Betrek de vakspecifieke perspectieven op globalisering op elkaar en differentieer per profiel of sector in de aard en de hoeveelheid van perspectieven.
- Laat leerlingen onderzoeken welke aspecten (economisch, ecologisch, politiek, sociaal-cultureel, technologisch, etc.) een rol spelen bij globalisering en hoe deze elkaar wederzijds beïnvloeden. Differentieel daarbij per profiel of sector te in de aard en de hoeveelheid te onderzoeken contexten.
- Betrek het thema globalisering op een of enkele andere mondiale thema's (duurzaamheid, en technologie) en laat ze in relatie tot elkaar te bevragen.
- Laat leerlingen onderzoek doen naar de invloed die globalisering gehad heeft en mogelijk zal hebben op de studie- en carrièreperspectieven van de beroepen in het gekozen (beroeps)profiel c.q. van de te kiezen vervolgopleiding.
- Leer leerlingen een geïnformeerd en gewogen standpunt in te nemen over aspecten van globalisering in relatie tot andere onderwerpen die in het onderwijs worden behandeld.
- Betrek bij toekomstige ontwikkelingen de fases 4 van de burgerschapsvormende denk- en werkwijzen 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 en 9



## **Toelichting bij bouwsteen 9: Globalisering**

### **Complexiteit**

De complexiteit in bouwsteen 'Globalisering' kent een opbouw op basis van belevingswereld, handelingsperspectief en in de mate en aard van betrokken factoren

- **Belevingswereld:** de leerlijn begint bij voorbeelden van 'globalisering' in de directe omgeving, zoals eten, kleding, het gebruik van media en technologie, via kennismaking met het begrip tot een kritisch onderzoek van globaliseringsprocessen in hun wederzijdse relatie tot elkaar.
- **Factoren:** de leerlijn kent een opbouw in complexiteit van dimensies van globalisering (economisch, sociaal-cultureel, demografisch, politiek), de schaal waarop ernaar gekeken wordt, en de mate waarin de verschillende processen op elkaar betrokken worden.
- Tenslotte borgt ook de koppeling aan de Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen een opbouw in complexiteit

### **Brede vaardigheden**

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen**

In de bouwstenen 'Globalisering' oefenen leerlingen met de volgende burgerschapsvormende denk- en werkwijzen:

- **BDW 2: communicatie.** In communicatieve situaties, zoals dialoog, debat en discussie, bijdragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.
- **BDW 3: handelingsvermogen.** Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek.** Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 5: waarheidszin.** Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- **BDW 6: empathie 1.** Zich in de situatie en beleving van anderen verplaatsen en dat betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
- **BDW 7: empathie 2.** Ander denken in en vanuit verschillende contexten begrijpen. In ontmoeting daarmee reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen.** Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen.** Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.

**Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 9 *Globalisering* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied burgerschap:

- *macht en inspraak* (BU 2) in hoeverre er sprake is van democratische besluitvorming en controle op verschillende schaalniveaus. Enerzijds zijn er supranationale instellingen die wel democratisch zijn (EU) of gelieerd zijn aan overheden (VN), anderzijds zijn er ongreepbare processen bijvoorbeeld in de wereldeconomie en in de ecologie.
- *identiteit* (BU 4) en *diversiteit* (BU 5) waarbij het gaat om de verbondenheid met andere delen van de wereld, gezien vanuit verschillende perspectieven: productie, consumptie, ecologie, cultuur en media; de invloed van het globaliseringsproces op cultuur.
- *digitaal samenleven* (BU 7), *duurzaamheid* (BU 8) en *technologisch burgerschap* (BU 10) hangen als thema zeer nauw samen met processen van globalisering

**Samenhang met andere leergebieden**

Bouwsteen 9 *Globalisering* hangt samen met de volgende leergebieden:

- Bouwstenen 1.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.1, 6.1, 6.2, 7.1, 7.2, en 8.1. van Mens & Maatschappij over wereldbeeld, historische ontwikkeling, keuzegedrag, produceren en organiseren, welzijn, mensbeeld en identiteit, cultuur, macht en gezag, invloed en beïnvloeding en globalisering.
- Bouwsteen 2.2 van Mens en Natuur: gezondheid
- Bouwsteen 3.1 van Moderne Vreemde Talen over interculturele communicatie
- De kennisbasis die ten grondslag ligt aan het thema Globalisering in het leergebied burgerschap is in samenwerking met het leergebied Mens & Maatschappij tot stand gekomen. De terminologie is afgestemd op de tekst 'begripsafbakening mondiale thema's'.





## Bouwsteen BU10A: Technologisch burgerschap

### Fase 1: po onderbouw

Technologie speelt een grote rol in diverse facetten van de samenleving en raakt ook het leven van leerlingen in de onderbouw van het PO. Het gaat daarbij om het leven thuis, in het verkeer, speelgoed en didactisch materiaal. In de onderbouw worden leerlingen zich bewust van de invloed van technologie op hun leven en welke voor en nadelen daaraan verbonden zijn.

Leerlingen leren:

- verschillende toepassingen van technologie in het dagelijkse leven herkennen; [DG8.1; MM10.1; MN1.2]
- over de mogelijke invloed van technologie op henzelf en op de eigen leefomgeving; [MN1.2] [BDW 3; handelingsvermogen]
- veranderingen te verkennen die technologische ontwikkelingen teweeg kunnen brengen in hun eigen leefomgeving, nu en straks. [DG8.1; MM10.1; MN1.2] [BDW 4; onderzoek, BDW 5: waarheidszin]

### Fase 2: po bovenbouw

In de bovenbouw van het PO ervaren leerlingen dat technologische ontwikkelingen voortdurend plaatsvinden en worden zich bewust van de invloed hiervan op hun eigen leven en dat van anderen. De voortdurende ontwikkeling vraagt steeds om aanpassingen in het gebruik van technologie. Bewustwording van de negatieve aspecten zoals gevoelens van onrust, onderlinge competitie en ongelijkheid in het bezitten van of toegang hebben tot technologie. Er kan eveneens een begin worden gemaakt met het verkennen van ethische kwesties die verbonden zijn met technologische ontwikkelingen zoals genetische modificatie.

Leerlingen leren:

- verschillende toepassingen van technologie in het dagelijkse leven *en in de samenleving onderzoeken*; [DG8.1; KC4.1; MM10.1; MN1.2] [BDW 3: handelingsvermogen, BDW 4: onderzoek]
- over de invloed van technologische ontwikkelingen op *hun dagelijks leven, het eigen gedrag en keuzes*; [DG8.1; MM10.1; MN1.2] [BDW 3: handelingsvermogen, BDW 4: onderzoek]
- (on)gewenste invloeden en (on)bedoelde effecten van technologie in de eigen omgeving te onderzoeken en daarover in dialoog te gaan. [MM10.1, MN1.2] [BDW 2: communicatie, BDW 4: onderzoek]

## Bouwsteen BU10B: Technologisch burgerschap

### Fase 3: onderbouw vo

In de onderbouw van het VO ervaren leerlingen dat ontwikkelingen voortdurend plaatsvinden en zijn ze zich bewust van de invloed van technologische ontwikkelingen op hun eigen leven en op de maatschappij. Technologie kan ingezet worden om bij te dragen aan een samenleving die recht doet aan vermogens en vaardigheden van mensen, maar kan ook een reden zijn voor ongelijkheid in de toegang tot en het benutten van technologische ontwikkelingen. Leerlingen ontwikkelen hun vermogens om kritisch te reflecteren op de invloed van technologie op ons leven en welke ethische aspecten er ontstaan door technologische toepassingen.

Leerlingen leren:

- vraagstukken die technologische ontwikkelingen met zich meebrengen te analyseren, te vergelijken en zich er een mening over vormen; [BDW 4: onderzoek, BDW 8: moreel oordelen en handelen]
- invloed van technologische ontwikkelingen *op politiek en samenleving op langere termijn te herkennen*; [DG8.1; MM10.1, MN1.2] [BDW 4: onderzoek, BDW 5: waarheidszin]



- over (on)gewenste invloeden en (on)bedoelde effecten van technologie in de samenleving; *na te denken over de gevolgen daarvan voor je eigen gedrag en keuzes*; [DG8.1; MN1.2] [BDW 8: moreel oordelen en handelen, BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- ethische dimensies van technologische ontwikkelingen te onderzoeken en daarover in dialoog te gaan; [MN1.2] [BDW 2: communicatie; BDW 9: ethisch redeneren en handelen]
- de gevolgen van ongelijke toegang tot informatie, kennis en technologie en van gebrekkige technologische vaardigheden voor mensen en samenlevingen te onderzoeken; [BDW 4: onderzoek]
- Het bestaan van een vrije keuze over het inzetten van technologie om volwaardig te kunnen participeren;
- manieren waarop zij invloed kunnen uitoefenen op besluitvorming rondom technologische ontwikkelingen te bespreken en te benutten. [BDW 1: beraad; BDW 3: handelingsvermogen]

#### **Fase 4: Aanbevelingen VO bovenbouw**

In de bovenbouw van het vo leren leerlingen welke mogelijkheden technologische ontwikkelingen bieden, maar ook dat deze wederzijdse afhankelijkheden en uitwisseling op diverse vlakken mogelijk maken, bijv. op het gebied van economie, sociale verhoudingen en politiek. Hierdoor zijn ze zich bewust van hun (on)mogelijkheden om invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van technologie en maken hierin keuzes. Voor zover dat aan de orde is in hun sector of profiel, denken ze na over de rol van technologische ontwikkeling in de wereld.

Voor zover het leerlingen in het vmbo betreft verdient het aanbeveling om de doelen zoals die geformuleerd zijn voor vo onderbouw in de examenprogramma's op dezelfde manier te stellen, maar ook te verrijken en te verdiependoor ze waar mogelijk te koppelen aan beroepsprofielen, (profiel)vakken en loopbaanoriëntatie en (beroeps)begeleiding.

Voor zover het leerlingen in de bovenbouw van havo en vwo betreft verdient het aanbeveling de eerder ingezette leerlijn rond technologie door te trekken naar de examenprogramma's. Hieruit vloeien de volgende aanbevelingen voort:

- Leg een relatie tussen vraagstukken rond technologie die zich voordoen in het gekozen profiel dan wel in een vak of leergebied.
- Laat leerlingen nadenken over de invloed die technologische ontwikkelingen hebben gehad en mogelijk zullen hebben op de studievormen in en de carrièreperspectieven van de te kiezen vervolgopleiding
- Laat leerlingen praktische en ethische vraagstukken die technologische ontwikkelingen met zich meebrengen analyseren, vergelijken en betrekken op andere maatschappelijke ontwikkelingen.
- Laat leerlingen de invloed van technologische ontwikkelingen op verschillende maatschappelijke domeinen onderzoeken en daag hen uit scenario's te ontwikkelen voor ontwikkelingen in de toekomst
- Betrek het thema technologisch burgerschap op een of enkele andere mondiale thema's (globalisering, duurzaamheid en gezondheid) en laat leerlingen die in relatie tot elkaar bevragen
- Laat leerlingen reflecteren op noties van keuze en vrijheid, macht en kennis, en van mens-zijn in relatie tot technologie.
- Daag leerlingen uit om na denken over het idee van technologisch burgerschap en over de mogelijkheden van democratische controle over technologische ontwikkelingen
- Betrek bij toekomstige ontwikkelingen fases 4 van de burgerschapsvormende denken en werkwijzen 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9



## Toelichting bij bouwsteen 10: Technologisch burgerschap

### **Complexiteit**

De complexiteit in de fasen van de bouwsteen *Technologisch burgerschap* kent een opbouw op basis belevingswereld, handelingsvermogen en ethische reflectie

- *Belevingswereld*: de leerlijn begint bij de verkenning en toepassing van technologie in het dagelijks leven. De context worden uitgebreid naar schaalniveaus die verder weg liggen van de belevingswereld.
- *Handelingsvermogen*: de leerlijn hanteert daarnaast een opbouw in vaardigheden die te maken hebben met de invloed die technologische ontwikkelingen heeft op je eigen leven. Daarbij wordt ook ingegaan op de invloed die de leerling zelf kan uitoefenen. De vaardigheden beginnen bij het herkennen van de invloeden, leren deze te onderzoeken, analyseren en er een mening over vormen.
- *Ethische reflectie*: om ethische dimensies in complexe vraagstukken te kunnen bespreken leren de leerlingen eerst de vraagstukken te herkennen, de consequenties van keuzes te onderzoeken en te beredeneren, en hier mogelijk eigen principes rond te ontwikkelen.

### **Brede vaardigheden**

De volgende brede vaardigheden komen voor in de set bouwstenen:

- Creatief denken en (praktisch) handelen
- Communiceren
- Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen
- Samenwerken
- Sociale en culturele vaardigheden
- Zelfregulering
- Kritisch denken
- Ondernemend denken en handelen
- Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan

### **Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen (BDW)**

In bouwsteen 7 *Digitaal samenleven* oefenen leerlingen met de volgende denk- en werkwijzen:

- **BDW 1: beraad**: Conflicten gewelddoos oplossen, streven naar consensus en omgaan met ambiguïteit.
- **BDW 2: communicatie**. In communicatieve situaties, zoals dialoog, debat en discussie, bijdragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.
- **BDW 3: handelingsvermogen**. Hun handelingsperspectief verkennen en vergroten – waar mogelijk ook dat van anderen.
- **BDW 4: onderzoek**. Zich kunnen verwonderen en de vaardigheden ontwikkelen om ook het vanzelfsprekende te bevragen en te onderzoeken.
- **BDW 5: waarheidszin**. Het belang en het proces van waarheidsvinding kennen en beproeven; hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen en hoe deze overtuigingen gerechtvaardigd kunnen worden.
- **BDW 8: moreel oordelen en handelen**. Belangen, overtuigingen en handelen afwegen tegen waarden of algemeen geldende principes.
- **BDW 9: ethisch redeneren en handelen**. Ethische dimensies in vraagstukken herkennen; de consequenties van keuzes onderzoeken, beredeneren en wegen; mogelijkheden om het eigen handelen daarop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.



### **Samenhang binnen het leergebied**

Bouwsteen 10 *Technologisch burgerschap* hangt samen met de volgende bouwstenen van het leergebied burgerschap:

- *vrijheid en gelijkheid* [BU 1] waar de basis van een van de kernen van het burgerschapsonderwijs, die ook van belang is voor technologisch burgerschap, gelegd wordt.
- *macht en inspraak* [BU 2] waar de basis van een van de kernen van het burgerschapsonderwijs, die ook van belang is voor technologisch burgerschap, gelegd wordt
- *democratische cultuur* [BU 3] waar de basis van een van de kernen van het burgerschapsonderwijs, die ook van belang is voor technologisch burgerschap, gelegd wordt
- *solidariteit* [BU 6] waarbij vraagstukken over technologische ontwikkelingen een context in het leren omgaan met tegengestelde waarden en belangen van individuen, groepen en bedrijven bieden. Het biedt de mogelijkheid te oefenen met de spanning tussen vrijheid (eigen keuzes maken) en solidariteit (rekening houden met de gevolgen van gemaakte keuzes voor de omgeving en voor anderen).
- *duurzaamheid* [BU 8] waar het bij technologisch burgerschap van belang is rekening te houden met duurzaamheidsaspecten. Technologie kan een oplossing zijn voor duurzaamheidsproblemen
- *globalisering* [BU 9] waar globalisering bijdraagt aan de invloed en impact van technologisch burgerschap. De technologische vraagstukken hangen in veel gevallen samen met globalisering: in de samenleving beïnvloeden mensen en technologie elkaar wederzijds.

### **Samenhang met andere leergebieden**

Bouwsteen 10 *Technologisch burgerschap* hangt samen met de volgende leergebieden:

- Met bouwsteen 8.1 van Digitale geletterdheid over *Duurzaamheid*.
- Met bouwsteen 4.1 van Kunst & Cultuur over de rol van het *leren van en over nieuwe maak- en ontwerpprocessen*.
- Met bouwsteen 10.1 van Mens & Maatschappij over *technologie*
- Met bouwsteen 1.2 van Mens & Natuur: *technologie*.

**BIJLAGE: BRONNENLIJST**

Australian Curriculum, Assessment and Reporting Authority. (2018). *Ethical Understanding learning continuum*. Geraadpleegd van <https://www.australiancurriculum.edu.au/media/1073/general-capabilities-ethical-understanding-learning-continuum.pdf>

Biesta, G.J.J. (2017). Een vakdidactisch perspectief op democratisch burgerschap. Voorwoord bij de speciale uitgave 'Hoe geef je les in kritisch burgerschap'? *Didactief* 46 (4), 3 (december 2017)

Biesta, G.J.J. (2017). 'Vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn niet zomaar aantal waarden'. <https://nivoz.nl/nl/>. Geraadpleegd op 31 mei 2018.

Biesta, G. (2018). *Tijd voor pedagogiek; Over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming*. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Bouchibti, S. (2018). *Waarom zijn wij Nederlander? Handboek maatschappelijke en sociale thema's voor docenten en onderwijsprofessionals*. Den Haag: Gemeente Den Haag.

Bron, J., & Van Vliet, E. (2012). *Burgerschaps- en mensenrechteneducatie: Curriculumvoorstel*. Enschede: SLO.

Citizenship foundation (2018). <https://www.youngcitizens.org/what-is-citizenship> (geraadpleegd: 8-12-18).

Brouwer, B., Marsman, P. (2018). *Handreiking Ontwikkelingspsychologie. Kijk op de ontwikkeling van kinderen*. Den Haag: curriculum.nu

CITO (2009) *Balans oordelen en argumenteren als onderdeel van actief burgerschap en sociale integratie*. PPO #49. Arnhem: CITO

Council of Europe (2018) *Reference framework of competencies for democratic culture. Vol 1: context, concepts and model*. Straatsburg: Council of Europe.

De Groot, J. (2018). *Visie VSNU op aansluiting wetenschappelijk onderwijs op curriculum.nu*. Den Haag: VSNU, vereniging van universiteiten.

Eidhof, B. & Kruijer, A.J. (2016). *Consensusdoelen in het Nederlandse burgerschapsonderwijs*. Instituut voor publieke waarden.

Eidhof, B. (2018). *Het Wilhelmus voorbij*. Amsterdam: Van Genneep

Ennis, R.H. (2011a, 2011b): Critical thinking: Reflection and perspective—Parts I and II. *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines*, 26, 1, 2, pp. 4-18, pp. 5-19.

Vakoverleg Erfgoededucatie. (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*. z.p. Vakoverleg Erfgoededucatie.

Gielen, A. (2018). *Brief van het Landelijk Actie Komitee Scholieren*. z.p. LAKS.



Greven, J., & Van Oorschot, F. (2008). *UNESCO-schoolprofiel en de kerndoelen*. Enschede: SLO, Stichting leerplanontwikkeling.

International Civics and Citizenship education study. *International Civics and Citizenship education study 2016 Nederland*. ICCS/IEA. Geraadpleegd: 1-10-2018. <http://www.iccs-nederland.nl/>

Koninklijk Nederlands aardrijkskundig Genootschap (2017). *Visie op het aardrijkskundeonderwijs voor het primair en voortgezet onderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*. Zeist: KNAG

Kooij, C. van der, & Van der Schans, T. (2018). *Bij de Tijd 3, Geschiedenisonderwijs voor de toekomst*. Den Haag: VGN

Landelijk Expertise Centrum Speciaal Onderwijs. *Boekenlegger SO & VSO*.

MBO-Raad. (2018). *Deelname MBO aan curriculum.nu*. Woerden: MBO-Raad

Nieuwelink, H., Boogaard, M., Dijkstra, A., Kuiper, E., & Ledoux, G. (2006). *Onderwijs in burgerschap: wat scholen kunnen doen. Lessen uit wetenschap en praktijk*. Amsterdam: Kohnstamm

Nederlands Jeugd Instituut. (2017). *Interventie: De Vreedzame School*. Utrecht: NJI

Nussbaum, M.C. (2011). *Niet voor de winst. Het belang van alpha-onderwijs voor de democratie*. Baarn: Ambo-Anthos.

Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer. (2018). *Visie op maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen in relatie tot mens & maatschappij en burgerschap*. Utrecht: NVLM

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. (2018). *Verduidelijking burgerschapsopdracht in de wet*. Den Haag: OCW

Onderwijsraad (2018). *Advies wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.

Ontario Ministry of Education. (2013). *The Ontario Curriculum: Social Studies Grades 1 to 6, History and Geography Grades 7 and 8*. Toronto: Ontario Ministry of Education. Geraadpleegd 15 januari 2018 <http://www.ontario.ca/edu>

Pieters, M., Visser A. (2019). *Begripsafbakening mondiale thema's*. Den Haag: curriculum.nu

Stichting platform vmbo. (2018). *Theoretische Leerweg: Het vmbo en zijn leerlingen*. Utrecht: Stichting Platform vmbo.

Rest, J.R. (1982) A psychologist looks at the teaching of ethics, The Hastings Center Report

Rest, J.R. (1986). *Moral development: advances in research and theory*. New York: Praeger.



Vereniging Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs. (2018). *Visie op filosofie & onderwijs*. z.p.: VFVO

Rösch, A. (2011). *Kompetenzorientierung im Philosophie- und Ethikunterricht. Entwicklung eines Kompetenzmodells für die Fächergruppe Philosophie, Praktische Philosophie, Ethik, Werte und Normen*, LER. Münster: LIT-Verlag (2. Auflage)

Rutgers Stichting (2018). *Visie Rutgers Stichting*. Utrecht: Rutgers stichting.

Stichting Leerplanontwikkeling. (2018a). *Over kerndoelen en eindtermen*. Enschede: SLO

Stichting Leerplanontwikkeling. (2018b). *Startnotitie Burgerschap: Meewerken aan het onderwijs van morgen*. Enschede: SLO.

Staatscommissie parlementair stelsel. (2018). *Lage drempels, hoge dijken; democratie en rechtsstaat in balans*. Amsterdam: Boom.

Stolk, V., Veugelers, W. & Bron, J. (2015). *Op zoek naar gedeelde waarden*. Enschede: SLO

Thijs, A., Van der Velde, J., Meershoek, S., Van Dieren, S., & Arkesteijn, E. (2011). *Kwaliteitskader UNESCO-schoolprofiel*. Enschede: SLO

10 voor de leraar (2018). *Kennisbases en Profilering lerarenopleiding basisonderwijs*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Van den Bemd, M., & Leonhard, T. (2018). *Visie op LoopbaanOntwikkeling en -Begeleiding (LOB)*. Breda: VvSL & NVS-NVL.

Van der Ploeg, P. (2015). Burgerschapsvorming anders: een pleidooi voor zakelijk onderwijs. *Pedagogiek*, 35 (3), 285-298. DOI: 10.5117/PED2015.3.

Van Dijk, G., Van Graft, M., 't Hart, J., Slangen, L., Sijbers, J., & De Vries, M. (2017). *Technologie in de leergebieden*. Den Haag: Curriculum.nu.

Vereniging van Classici in Nederland. (2017a). Kernboodschap VCN: Klassieken verbinden moderne samenleving. z.p.:VCN.

Vereniging van Classici in Nederland (2017b). *Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland*. z.p.: VCN.

Vereniging van leraren in de economisch-maatschappelijke vakken. (2018). *Visie op inhoud en rol van het economieonderwijs naar aanleiding van Curriculum.nu*. z.p.: VECON

Vereniging Hogescholen. (2018). *Input van het hbo voor de ontwikkelteams curriculum.nu*. Den Haag: Vereniging Hogescholen

Verhoeven, M., Poorthuis, A., Volman, M. (2017). *Exploreren kun je leren. De rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen*. Amsterdam: Research Institute Child Development and Education.



Visser, A. (2018). *Domeinbeschrijving Burgerschap ten behoeve van het PEIL-onderzoek*. Enschede: SLO

Vlaamse Regering. (2018). *Voorontwerp van decreet betreffende de onderwijsdoelen voor de eerste graad van het secundair onderwijs*. Geraadpleegd 1-10-2018  
<https://www.onderwijsdoelen.be/>

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2003). *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Den Haag: WRR

CONCEPT